

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

HÜSEYNOVA HƏCƏR EMİN QIZI

MİR CƏLAL PAŞAYEVİN BƏDİİ
ƏSƏRLƏRİNİN DİL VƏ ÜSLUB
XÜSUSİYYƏTLƏRİ

10.02.01 – Azərbaycan dili

Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2012

Dissertasiya Azərbaycan Dövlət Pedaqoci Universitetinin
Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: AMEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar elm
xadimi, filologiya elmləri doktoru

проф.А.М.Гурбано

Rəsmi opponentlər: **Elbrus İslam oğlu Əzizov**
filologiya elmləri doktoru, professor

Qara İbrahim oğlu Məşədiyev
filologiya elmləri doktoru, professor

İkram Ziyad oğlu Qasimov
filologiya elmləri doktoru, professor

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Dillər Universitetinin
Azərbaycan dilçiliyi kafedrası

Müdafiə __29.06__ 2012-ji ildə saat «__» Bakı Dövlət Uni-
versiteti nəzdində filologiya elmləri doktoru və fəlsəfə doktoru disserta-
siyalarının müdafiəsini keçirən D.02.181 Dissertasiya Şurasının ijlasında
olajaqdır.

Ünvan: Az 1148, Bakı şəhəri, Z.Xəlilov küçəsi 23, Bakı Dövlət
Universiteti, II mərtəbə, videokonfrans otağı.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi Kitabxanasında
tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat «__» _____2012-ji il tarixində göndərilmişdir.

D.02.181 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya elmləri
doktoru, professor

T.H.HÜSEYNOV

İŞİN ÜMUMİ SƏJİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Hər bir ədəbi dil və onun əsasını təşkil edən bədii dil ümumxalq dili əsasında yaranıb formalaşır, inkişaf edir və bədii əsərlərdə real təjəssümünü tapır. Bədii əsərlərin dilinin öyrənilməsi son nəticədə həm ədəbi dilin, həm də ümumxalq dilinin inkişaf səviyyəsinin öyrənilməsinə gətirib çıxarır. «Ədəbi dil, eləcə də müasir Azərbaycan ədəbi dili müxtəlif üslubların məjmusu olsa da, o, öz başlanğıcını bədii dildən almış və əsrlər boyu bu üsluba əsaslanmışdır. Ədəbi dilin müasir mərhələsində də bədii üslub öz hegemonluğunu qoruyub saxlayır. Bu jəhətdən bədii əsərlərin dilinin öyrənilməsi ümumən bədii dilimizin öyrənilməsində ən mühüm həlqəni təşkil edir»¹, ayrı-ayrı yazıçıların bədii əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətlərinin öyrənilməsini aktuallaşdırır. «Ədəbiyyatın tarixi inkişaf fərdiliyini üzə çıxarmaq üçün konkret bir yazıçının yaradıcılığını da predmet seçmək olar»². «Yazıçıların əsərlərinin dilini ayrılıqda öyrənmədən, həmin dövr bədii dilinin əsasında duran və ədəbiyyatın aparıcı qüvvəsi olan yazıçıların dil xüsusiyyətlərini meydana çıxarmadan bədii əsərlərin dili haqqında ümumiləşdirilmiş fikirlər söyləmək olmaz»³.

Bu baxımdan çağdaş Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf səviyyəsinin ümumi mənzərəsini Mir Jəlalın bədii əsərlərini dil və üslub baxımından araşdırmadan vermək olmaz. «Üç zirvənin fəhri»⁴ – alim, yazıçı, pedaqoq olan Mir Jəlalın bədii əsərləri bu üç xəttin kəsişmə nöqtəsi olduğuna görə bir çox spesifik jəhətləri ilə digərlərindən fərqlənir və yazıçının əsərlərinin XX əsr nəsr kontekstində linqvistik istiqamətdə öyrənilməsini aktuallaşdırır.

Xalqımız qarşısında böyük xidmətləri olan, bu xidmətlərinə görə dövlətimiz tərəfindən «Şərəf nişanı» (iki dəfə), «Qırmızı əmək bayrağı» ordenləri ilə, «Əməkə də igidliyə görə» (iki dəfə),

¹ Сейидов Й. Сечилмиш ясарляри. IV ь. Бакы, 2007, с.7.

² Азярбайъан дядабиййатынын тарихи поетикасы. I к. Бакы: Елм, 1989, с.8.

³ Хялилова Ф. Мир Ёялалын бядии ясарляринин бязи синтактик целуби хцусиййятляри. Нам.дис. Бакы, 1962, с.6.

⁴ Ящмядов Т. Мир Ёялал мцасирляринин хатиряляриндя вя йарадыъылыбындан юрнякляр. Бакы, 1998, с.56.

«Qafqazın müdafiəsinə görə», «1941-45-ji illərdə Böyük Vətən müharibəsində fədakar əməyinə görə», «Qabaqcıl maarif xadimi» medalları ilə təltif edilən Mir Jəlalın bədii əsərlərinin ardıcıl, sistemli şəkildə, hərtərəfli linqvistik tədqiqata ehtiyacı vardır. Bütün bu jəhətlər, o cümlədən YUNESKO-nun və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərənjamları ilə 2008/2009-cu illərdə 100 illik yubiley tədbirlərinin keçirilməsi böyük yazıçının bədii irsinin geniş tədqiqata jəlb edilməsinin vacibliyini və mövzunun aktuallığını təmin edir.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqat işinin obyektı Mir Jəlalın bədii əsərlərinin üslubi xüsusiyyətlərinin dilin müxtəlif səviyyələrində öyrənilməsidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Mir Jəlalın bədii əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətlərinin araşdırılması, yazıçının fərdi üslubunun məxsusi jəhətlərinin aşkar edilməsi, Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin inkişafında bu əsərlərin rolunun müəyyənəlməsi və s. məsələlərdir. Həmin məqsədlə dissertasiyada aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

– XX əsr nəsr dilinin səjjiyyəvi jəhətlərinin obrazlı təfəkkürə məxsus olan linqvistik kateqoriyalar və leksik-semantik laylar üzrə kompleks şəkildə müəyyənəşdirilməsi;

– Bu əsərlərin formalaşmasında əsas rol oynayan dil vahidlərinin bütün dil səviyyələrində təhlil edilməsi;

– Yazıçının söz yaradıcılığında məxsusi jəhətlərin, üslubi frazeologizm və neologizmlərinin öyrənilməsi;

– Üslubi söz yaradıcılığında fəal olan morfoloci əlamətlərin nəzərdən keçirilməsi;

– Mir Jəlalın bədii əsərlərində advermənin əsas istiqamətlərinin şərh edilməsi;

– Məjazlar sistemi ilə bağlı səjjiyyəvi jəhətlərin, məjazların yaranma yolları və üslubi funksiyalarının aşkarlanması;

– Yazıçının obrazlı təfəkkürünün məhsulu olan, nitq faktı kimi səjjiyələndirilən vasitələrin: fərdi-situativ ifadələrin, sintaktik fiqurların (xıtab, dialoq, monoloq, quruluşuna və məqsədinə görə müxtəlif jümlə növləri) funksional-üslubi imkanlarının araşdırılması;

– Mir Jəlalın yaradıcılığında real və qeyri-real antroponim və toponimlərin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi, üslubi xüsusiyyətlərinin təyin edilməsi;

– Yazıçının xalq yaradıcılığına münasibəti, folklor nümunələrinin onun bədii əsərlərində təjəssümü və üslubi rolunun dəqiqləşdirilməsi və s.

Tədqiqatın metod və mənbələri. Tədqiqat işi sinxron və diaxron istiqamətdə tədqiq edilmiş, funksional təhlilə əsaslanan kontekstual-situativ təhlildən, təsviri, müqayisəli, üslubi metodlardan istifadə edilmişdir. Tədqiqatın mənbəyi bədii dil və üslub məsələlərinə həsr edilmiş elmi-nəzəri ədəbiyyatdır. Azərbaycan yazıçılarının əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə həsr edilmiş araşdırmalardan, poetik onomastikaya dair elmi ədəbiyyatdan, qədim türk sözləri lüğətindən, dialektoloci və toponimik lüğətlərdən, rus və Azərbaycan dillərində yazılmış elmi-nəzəri ədəbiyyatdan mənbə kimi istifadə edilmişdir. Mir Jəlalın döndürülmüş «Seçilmiş əsərləri»nə tədqiqatın mənbəyi kimi mürəjət edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan ədəbiyyatına sücət yığcamlığını, həyatın konkret, real təjəssümünü gətirən Mir Jəlalın əsərləri ilk dəfə sistemli şəkildə, müxtəlif dil səviyyələrində linqvistik təhlil metodları ilə tədqiq edilmişdir.

Yazıçının bədii əsərlərinin dilinin sistemli şəkildə tədqiqi, yazıçının üslubunu şərtləndirən amillərin üzə çıxarılması, irəli sürülən mülahizələrin əsərlərindən gətirilən dil faktları ilə təsbit edilməsi, yazıçının sözyaratma metod və vasitələrinin aşkar edilməsi, qeyri-real ad, uydurma toponim yaradıcılığı, aforizmlərin, üslubi sinonim və antonimlərinin müəyyənləşdirilməsi, sintaktik fiqurların işlənmə dərəcələrinin və üslubi funksiyalarının müəyyən edilməsi və s. məsələlər tədqiqatın elmi yeniliklərindəndir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Mir Jəlalın bədii yaradıcılığı bu günə qədər dil baxımından hərtərəfli geniş tədqiqata əlverişli olmamağına görə, tədqiqat işindən, tədqiqatda istifadə olunan metod və prinsiplərdən, alınmış nəticələrdən digər yazıçı və şairlərin, şifahi və yazılı abidələrin dilini, dil vahidlərinin üslubi xüsusiyyətlərini araşdıran tədqiqatçılar istifadə edə bilərlər. Tədqiqat işindən eyni zamanda ədəbi dil tarixi, leksikologiya, dialektologiya, üslubiyyatla bağlı dərslər və dərslər vəsaitlərinin hazırlanmasında istifadə etmək olar.

lanmasında istifadə etmək olar. Bundan başqa, dissertasiyanın nəticələri onomastik, sinonimik, dialektoloci lüğətlərin hazırlanmasında da gərəkli ola bilər.

Tədqiqatın aprobeşiyası. Dissertasiya ADPU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın mövzusu ilə əlaqədar Azərbaycanda və xaricdə elmi konfranslarda məruzələr edilmiş, məqalələr çap edilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, 4 fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İşin giriş hissəsində mövzunun aktuallığı, elmi yeniliyi, tədqiqat metodları, məqsəd və vəzifələri, elmi və praktik əhəmiyyəti öz əksini tapmışdır.

«Mir Jəlalın bədii əsərlərinin məjəzlar sistemi» adlı I fəsildə yazıçının dil və üslub xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən məjəz növləri, onların üslubi funksiyaları tədqiq edilmişdir.

Metafora: Mir Jəlalın əsərlərində metaforalar olduqca yığcam quruluşa malik olub, fikrin son dərəcə dəqiq, obrazlı ifadə edilməsi üçün işlədilmişdir. Yazıçı metaforalardan bədii əsərlərinin dilində subyektiv qiymətvərmə zamanı geniş istifadə etmişdir. Elə bu baxımdan yazıçının bədii əsərlərindəki metaforalar semantik cəhətdən bir-birindən fərqlənir:

1. Metaforaların bir qismi daxili oxşarlıq əsasında heyvan adlarından düzəlmişdir. Bu qrupa daxil olan metaforalar tarixən insanların həmin heyvana qarşı formalaşmış münasibətlərini əks etdirir: Məşədi Jahangir; – Donuz oğlundan lap mazut iyi gəlir. Qapıların yalı sizi qudurub! («Dirilən adam»).

Nümunədə bir obrazın – Məşədi Jahangirin digərinə nifrəti, qəzəbi “donuz oğlu” ifadəsi ilə obrazlı şəkildə ifadə olunmuşdur. Məşədi titulundan da görünür ki, Jahangir din xadimidir. Müsəlman – islam aləmində donuzun, donuz ətinin haram buyurulması, bu heyvana qarşı mənfi münasibəti formalaşdırmışdır. Obrazın nifrətini ifadə etmək üçün müəllif həmin münasibəti əsas götürmüşdür.

2. Yazıçı bitki, meyvə adlarından metafora yaratmaq məqsədilə istifadə etmişdir: ...Bağın ağ, uzun divarlarına sığmayan, meyvəsilə ağırlaşan armud ağajları hasar qəbul etmək istəmir, do lu budaqlarını kənara sallayır, sanki yoldan ötənlərə təklif edirlər: “Buyurun, armud yeyin!” («Dirilən adam»). Bitkilər,

taxıllar “su, su”- deyə-deyə kövrəlir, quruyur, xəzəl kimi ovxalanıb tökülür («Yolumuz hayanadır»); Hər şey, hətta döndöndə əkib-biçdiyi zəmilər də dilə gəlib, rənjbərə rişxənd eləyir: “Buna bax, bu ölü nə gəzir?” («Dirilən adam»).

Verilmiş jümlələrdə mətnin emosionallığını artırmaq məqsədilə bitkilər kontekstdə insanlaşdırılmışdır. Birinci nümunədə (armud ağacı: “buyurun, armud yeyin!”) bolluq, firavanlıq; ikinci jümlədə (bitkilər, taxıllar “su, su” – deyə-deyə kövrəlir) çətin təbii şərait, quraqlıq; üçünjü jümlədə (zəmilər rişxənd eləyir: buna bax, bu ölü nə gəzir) ironiya, kinayə kimi hissləri ekspressiv şəkildə, janlı və təbii təsvir etmək məqsədi ilə yazıçı bitki və meyvə adlarından istifadə etmiş, yeni oricinal metaforalar yaratmışdır.

3. Ədib bəzən müjərrəd mənalı sözlərlə metafora yaratmışdır: Söz meydanı geniş olmalıdır ki, ilham orada hünər göstərsin, atını çapdırsın («Dirilən adam»), - nümunəsində yazıçı söz meydanının sonsuzluğunu, imkan genişliyini bütün injəliyi ilə çatdırmaq üçün müjərrəd mənalı sözləri metaforalaşdırmışdır.

Mir Jəlalın bədii əsərlərində işlənmiş metaforalar bu əsərlərin dilini daha jazibəli etmiş, ən təsirli həyat lövhələri, qəhrəmanların ən parlaq təsviri bədii əsərdə metafora vasitəsilə yaradılmışdır.

Epitet: Mir Jəlalın bədii əsərlərinin epitetlər sistemi də öz üslubi keyfiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Bədii əsərlərin dilində ən çox istifadə olunan məjaz növlərindən biri epitetlərdir. Məsələn, Bu işıqlar altında milyonları diriltməyə gələn gənç əsgərlər, vərəmli şəhərin sinəsini təpikləyir, («Dirilən adam») – jümləsində vərəmli (şəhər) epiteti ilə ictimai-siyasi şəraitin gərginliyi, qeyri-sağlam ictimai vəziyyət, xalqın ağır güzəranı öz dəqiq ifadəsini tapmışdır.

Gənjonin, qırmızı Gənjonin yenijə başlayan işıqlı sabahını, zəhmətkeşlərin əsrlərdən bəri arzulayıb nail olduğu azadlıq günlərini qorumağa, vətən və torpağı xainlərdən təmizləməyə, zülm və zülmətin rişəsini kəsməyə gəldirdilər («Dirilən adam»), – jümləsində qırmızı (Gənçə) epiteti vasitəsilə yazıçı bir tərəfdən, Gənjonin siyasi mövqeyinə, siyasi hərəkətlərinin beşiyi olmasına, digər tərəfdən isə, sözün həqiqi mənasında, şəhərin özünün istehsal etdiyi qırmızı kərpəjdən tikilən evlərinə işarə etmiş, əşya və məkanın obrazlı, təbii təsvirini vermişdir.

Mir Jəlalın bədii əsərlərində epitetlər təsvirin konkret səjiyyəsinə, təsvir edilən əşya və ya hadisənin vəziyyətini obrazlı, emosional şəkildə göstərməyə və daha çox yazıçının üslubi yaradıcılığını janlandırmağa xidmət etmişdir.

Təşbeh: Bənzətmələr, müqayisələr, qarşılaşmalar vasitəsilə əşya, hadisə, obraz, ümumiyyətlə, bütünlükdə əsərin ideyası, məmunu oxujuya tam aydın olur, hadisələrin, obrazların ən xarakterik, spesifik tərəfləri ortaya çıxır. Bənzətmələr sənətkarın obraza, hadisəyə və ya obrazların özlərinin bir-birinə münasibətinin xarakterindən asılı olaraq yaranır və münasibətə uyğun keyfiyyət əldə etmiş olur. Onların bəziləri uyğun olaraq mənfəi, bəziləri isə müsbət cəhətləri olur.

Qapı jirildadı. Çəpəl, açılmaqda olan mantar kimi burulaburula içəri girdi («Dirilən adam») – nümunəsində yazıçının personajı mənfəi münasibəti; Yaqub at belində, sağ-solu ötən, havaya bahar ətri saçan yaşıl, çiçəkli ağajlar arasından qırğı kimi süzüb keçirdi («Bir gənjin manifesti»), – jümləsində isə müsbət münasibəti təşbeh vasitəsilə obrazlı ifadəsini tapmışdır.

Obrazlara qarşı istər mənfəi, istərsə də müsbət münasibətdən yaranan təşbehlər personajlar haqqında oxujuda dəqiq təsvir yaratmaqla yanaşı, həm də onları tipikləşdirməyə xidmət edir, personajı münasibəti formalaşdırır.

Metonimiya: Mir Jəlalın bədii əsərlərində metonimiyalar üslubi xüsusiyyətlərinə görə diqqəti cəlb edir. Yazıçı bəzən bədii əsərlərinin adlandırılması zamanı digər üslubi vasitələr kimi metonimiyadan da istifadə etmişdir. «Füzulinin poetik xüsusiyyətləri» monoqrafiyasında Mir Jəlal dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin əsərlərinin dil xüsusiyyətlərini araşdırmışdır. Lakin, göründüyü kimi, müəllif əsərə ad seçərkən xüsusi bir yol seçmiş, metonimiyadan istifadə etmişdir.

Mir Jəlalın bədii əsərlərinin dilində metonimiyalar həm müəllif təhkiyəsinə, həm də personajların nitqinə zənginləşdirən vasitələrdən biridir.

Bundan sonra sanki onun (kök qadının – H.H.) tamam əksinə, qəsdən bir arıq hörümçəyi aralığa saldıqlar («Təzə toyun nəzakət qaydaları»), – jümləsində yazıçı qadının arıqlığını uzun-uzadı təsvir etməkdənsə, sadəcə bir metonimiya vasitəsilə (arıq hö-

rümçək) oxujunun təsəvvüründə onun portretini yaratmağa nail olmuşdur.

İndi hiss etdi ki, “Fıtlbörk”də bir yekə hörümçək oturub qol-qanadını dünyanın hər yerinə, lap bu Şamaxı dağlarına uzadıb istədiyini tora salır – jümləsində isə “hörümçək” deyərəkən yazıçı Nikolay padşahı nəzərdə tutmuş, “hörümçək” metonimiyası ilə həm rus imperiyasına qarşı mənfi münasibətini, həm də çar hökumətinin ujqarlarda, hətta Azərbaycanın kəndlərində belə öz siyasətini yürütdüyünü bütün injəliyi ilə əks etdirməyə nail olmuşdur.

Mübaligə: Mir Jəlal Məhəmməd Füzulinin əsərlərində işlənmiş bədii ifadə vasitələrini, xüsusilə mübaligəni yüksək qiymətləndirərək yazırdı: “Ən materialist və münəvvər adamın təsəvvürlərində belə mübaligələr, mübaligəli jəhətlər olur. Mübaligə yaratmaq xəyalın qüdrət və qabiliyyətini göstərir”¹.

Bədii əsərlərinin dilindəki pafosu, obrazlılığı artırmaq üçün yazıçının mübaligə yaradıcılığı yüksək qiymətləndirilməlidir: Göydən yağın qarın sayı vardı, ön jəbhədən bizə tərəf ötürülən əsirlərin sayı yox idi; Yeddi govuru bir gülləyə yıxan Sarını nə dəsgah ilə Bakıya apardılar («Dirilən adam»).

Göstərilən nümunələrdə işlənmiş mübaligələr hal-vəziyyəti şişirdilmiş şəkildə oxujuya çatdırmaq məqsədi ilə işlədilmişdir.

Mir Jəlalın yaratdığı mübaligələr təsvir olunan hadisənin, situasiyanın mahiyyətini şişirtməyə, artırmağa xidmət edir. Buna baxmayaraq, yenə də oxujuda xoş hisslər, xoş duyğular yaradır, bədii əsərin ideyası ilə sıx əlaqələndirilərək onun bədii-estetik, emosional təsirini artırır.

Litota: Digər məjaz növləri ilə nisbətdə Mir Jəlalın bədii əsərlərində litotadan az istifadə edilmişdir. Yazıçı hər hansı bir hadisəni, əşyanı və ya şəxsi əsərin ümumi məzmununa, ideyasına uyğun olaraq əslində olduğundan daha kiçik, daha zəif şəkildə təsvir etmişdir:

Dünya dediyin çörəkçixanadır. Aləm onun gözündə bir yənar təndir kimi görünürdü («Dirilən adam»).

Nümunələrdə işlənmiş «Dünya çörəkçixanadır, aləm təndir kimi görünürdü» ifadələri yazıçının yaratdığı fərdi-situativ lito-talardır.

«**Mir Jəlalın bədii əsərlərinin leksik üslubi xüsusiyyətləri**» adlanan II fəslin birinci yarımfəslə «Apeyativ vahidlərin leksik-semantik və üslubi xüsusiyyətləri» adlanır, bu fəsildə dialektizmlərin, alınma və köhnəlmiş sözlərin, terminlərin və s. leksik vahidlərin üslubi xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Tədqiqatdan aydın olur ki, Mir Jəlalın bədii əsərləri sırf dialekt materialları ilə yüklənməmiş, lakin bu əsərlərdə yeri gəl-dikjə, müxtəlif üslubi məqamlarda dialektizmlərə mürəjət edilmişdir. Bu isə müəllifin bədii əsərlərinin dilinin janlı xalq danışığı dili ilə, dialektlərlə sıx bağlı olduğunu, təbiiliyini şərtləndirir.

Yazıçının bədii əsərlərində dialektizmlərdə dialekt və şivələrin müxtəlif xüsusiyyətləri, yəni həm səslərə, həm sözlərə, həm qrammatik quruluşa, həm də etnoqrafik şəraitə aid xüsusiyyətlər əks olunduğu üçün onları fonetik, lüğəvi, qrammatik dialektizmlər kimi ümumiləşdirmək olar.

Fonetik dialektizmlərdən Mir Jəlalın bədii əsərlərində əsasən, tipikləşdirmə və fərdiləşdirmə məqsədilə personacların dilində istifadə edilmişdir. Məs: ...Nejə deyərlər: “Mən gəlmişəm istəkənə qənd salmağa, gəlməmişəm ürəyimə dərd salmağa” («Dirilən adam»); Məmə, ay məmə! Qarıya çıx! («Badamın ləzzəti»).

Birinci nümunədə işlənmiş “istəkənə” sözündə qoşa samitlə başlayan sözün əvvəlinə “i” saitinin artırılması, ikinci nümunədə şərq qrupu dialektinə uyğun olaraq sözün “məmə” şəklində işlənməsi fonetik dialektizm nümunəsidir.

“Yazıçı dilinin və üslubunun formalaşması, adətən, onun əsərlərinin meydana çıxdığı dövrün dil – stilistik ənənələri arasında baş verir. Həmin dövrün leksik-etnoqrafik dialektizmləri bu üsluba öz təsirini göstərir”¹.

Yazıçının bədii əsərlərində, daha çox personacların dilində fərdiləşdirmə məqsədilə işlənmiş leksik dialektizmlərə rast gəlirik ki, onlardan bəzilərinin izahını məqsədəuyğun hesab edirik:

Qurban olum o dərgaha ki, bir dumutda üç yüz illik əcdahanın, Nikolay kimi padşahın çarxını çevirdi; Yox, aşna, şüşəkiyə

¹ Мир Ёялал. Фцзулинин поетик хцсусиййятляри. Бақы, 1940, с.61.

¹ Ефимов А.И. Стилистика русского языка. Москва, 1969, с.228.

qoydun məni lap!; Şəhərdən qayıdanlar kisib aparırlar («Dirilən adam»).

Tədqiq etdiyimiz əsərlərdə personaların dilində, digər leksik laylarda olduğu kimi, dialektizmlərdən yerində, qədərində istifadə edilmiş, mütənasiblik pozulmamış, onlar milli koloriti, personanın fərdi nitq vərdislərini, etnoqrafik çalarları, əsərin ekspresivliyini, emosionallığını artıran, obrazların milli və ərazi mənsubluğunu göstərən ifadə vasitəsinə – üslubi fiqura çevrilmişdir.

Morfoloci dialektizmlər ədəbi dildən quruluşuna əsasən diferensiasiya olunur, qrammatik kateqoriyaların şivədə qarşılığı kimi meydana çıxır.

Mir Jəlalın nəsrində qrammatik dialektizmlər də diqqəti jəlb edir. Məsələn:

– Haçaq gedəjəksən? («Yolumuz hayanadır»).

Bəbir bəy: – Hürriyyətlik dediyin nədi? Özümüzük, lap loru deyək: özümüzük, dana! Balan nejədir, hanjarısan, nejə dolanırsan? («Dirilən adam»).

Jümlələrdə işlənmiş “haçaq, hanjarısan” sual əvəzlilikləri müasir ədəbi dilimizdə “haçan, nejəsən” formasında, “dana” ədatı isə “da, də” variantında işlədilir.

Əsərdə üslubi məqsədlərlə “hansı” əvəzinə “hankı”, “nə vaxt” əvəzinə “havaxt”, “haçan, nə zaman” əvəzinə “haçaq” sual əvəzliliklərindən istifadə edilmişdir. XIX əsr ədəbi-bədii əsərlərin dilində rast gəldiyimiz “ha” əvəzliyi, dilimizdə daha çox istifadə edilən “nə” əvəzliyinin sinonimi kimi işlənmişdir. “Ha” əvəzliyi müəyyən sözün əvvəlinə gələrək mürəkkəb şəkil almışdır.

Yazıçı “nə” əvəzliyinin “ha” variantına üstünlük vermiş, hadisələrin bir qisminin jərəyan etdiyi qərb bölgəsində obrazların dilində “nə vaxt?” əvəzinə “[havaxt]?” əvəzliyini işlətmişdir.

“Haçan” əvəzliyi nümunədə “haçaq” şəklində işlənmişdir. Bu əvəzlik uzun müddət ərəb əlifbası ilə müxtəlif imlalarda yazılmışdır. Müasir Azərbaycan dilində onun iki şəklinə – haçan, haçaq sözlərinə rast gəlirik.¹ Haçaq variantında həmin əvəzliyin hadisələrin Şamaxıda jərəyan etdiyi “Yolumuz hayanadır” əsərində

işlənməsi, obrazların, eləcə də əsərin dilinin təbiiliyini təmin etmişdir.

Mir Jəlalın bədii əsərlərinin leksik tərkibində işlənmiş, müasir dil üçün köhnəlmiş, arxaikləşmiş sözlər dilçilik nöqtəyindən bəzən maraqlı lüğət vahidləri və leksikanın məhsuldar laylarındanadır. “Köhnəlmiş sözlər personanın nitq kostyumu”¹, onun nitq və psixologiyasının fərdi keyfiyyətidir, bu sözlər vasitəsilə romanların dili üslubi jəhətdən zənginləşmişdir.

Yazıçı bədii əsərlərində bədiilik, obrazlılıq, şəriyyət, ahəngdarlıq yaratmaq məqsədilə köhnəlmiş sözlərdən üslubi vasitə kimi istifadə etmişdir. Bu məqsədlə bəzən köhnəlmiş sözün yanında onun arxaik olmayan sinonim variantını işlətməsi müvəffəqiyyətə səbəb olmuşdur: Məsələn,

Bu torpağın sərvəti ilə çox yerlərdə kaşanələr, saraylar tikilirdi («Yolumuz hayanadır») – jümləsindəki “kaşanə, saray” sözləri sinonim olaraq işlədilmiş, jümlənin bədii təsir gücünü artırmışdır.

Qaraqaş oğlanın sözü sapand daşı kimi divarlara dəyib yerə düşür; Ağ qurşaq kimi yaşıl dağın qarnına dolanan bu jığır getdikjə yüksəlirdi («Dirilən adam») – kimi nümunələrdə yazıçı təşbeh yaradarkən köhnəlmiş sözlərə mürəjət etmiş, əşya və hadisələri qarşılaşdırmaq üçün onları daha məqsədəuyğun hesab etmişdir.

Mir Jəlalın bədii nəsrində köhnəlmiş sözlər keçmiş həyatın real mənzərəsini yaratmağa, personanın nitq tipini və psixoloci durumunu aydınlaşdırmağa, ijtimai həyatın hadisə və xronikasını təyin etməyə, təkrarların qarşısının alınmasına və poetiklik yaratmağa xidmət etmişdir.

İkinci fəslin «Onomastik vahidlərin leksik-semantik və üslubi xüsusiyyətləri» adlı yarımbaşlığında yazıçının üslubi rəngarəngliyi ilə seçilən antroponim və toponimləri tədqiqata jəlb edilmişdir. «Xarakterlərin açılması, obrazın daxili aləminin verilməsi üçün müəllifin istifadə etdiyi vasitələrdən biri personalara verilən adlardır. Adlar obrazın əsərdəki mövqeyi ilə bağlı olur, bədii əsərdə həmin adlar vasitəsilə müxtəlif müsbət və mənfi jəhətlər ümu-

¹ Мирзязяда Ш. Азярбайъан дилинин тарихи грамматикасы. Бақы, 1990, с.116-120.

¹ Ефимов А.И. О языке художественных произведений. Москва, 1954, с.139.

miləşdirilir»¹, ad seçmək bəjarığı yazıçıdan «xüsusi ustalıq, sənət-carlıq tələb edir»².

Yazıçıdan obrazın xarakterinə uyğun ad seçmək tələb olunur. Xarakterə uyğun olmayan ad oxujunu jəlb etmir, onu düşündürmür³. Mir Jəlalın bədii əsərlərində antroponim seçmək, antroponimi tanımaq üsulları müxtəlifdir və üslubi məqsədə xidmət edir. Məsələn, “Göz” hekayəsi Yəhya Kamal antroponimi ilə tanışlıqdan başlanır və üç mərhələdə həmin şəxsin kim olduğu aşkar olur.

Mir Jəlalın əsərlərində antroponimi tanımaq üsullarından biri də mötərizə içərisində şəxsin adının verilməsidir. Əvvəljə qeyri-müəyyən olan antroponim mötərizə açıldıqdan sonra müəyyənləşir: Ariq oğlan (Zahidov deyirdilər) çayını nəlbəkiyə tökəkə üzünü Dilənə tutdu («Göz»).

Bu tipli tanıtma üsulu özü də yazıçının fərdi üslubunun səjiyyəvi jəhətlərindən biridir. Yazıçı burada birbaşa şəxsin adını da verə bilərdi. Lakin Mir Jəlal əvvəljə oxujunun diqqətini personacın zahiri görünüşünə yönəltdi.

Yazıçı M.Ə.Sabiri tanımaq üçün xüsusi bir yol seçmişdir: Tahirzadənin mühüm mətləblər müqabilindəki bu ağırlığını bəziləri ehtiyat, bəziləri tərəddüd, Mirzə Abbasqulu isə təmkin, səbir adlandırır: “Sabir ki, Sabir!” («Yolumuz hayandır»).

Belə bir tanıtma vasitəsilə Mir Jəlal M.Ə.Sabirin xarakteri, çox ehtiyatlı olması haqqında oxujuya məlumat vermiş, eyni zamanda “Sabir” adının mənası izah edilmişdir.

Təbriz Azadlıq hərəkatına – bu hərəkatın fədailərinə böyük rəğbət bəsləyən Mir Jəlal onomastik vahidlərdən istifadə etməklə həmin inqilabı Kərbəla müsibəti ilə müqayisə etmişdir:

“Bu gün Kərbəla meydanı – Azərbaycanın vətənpərvərlik meydanıdır. Var olsun hürriyyət! Yaşasın Səttar xan inqilabı!” («Yolumuz hayandır»).

¹ Адилов М. Сняткар вя союз. Бақы, 1984, с.237.

² Мустафайева Г. С.Рящимовун романларында антропонимлярин целуби хцсусийятлари. //АОП, № 9. Бақы, 2000, с.55.

³ Мяммядова З. Бядни ядыбийятда шяхс адларынын характериоложи ящямийяти. //«Ономастика» журналы, № 1. Бақы, 2005, с.42.

Azərbayjanda, xüsusilə də Təbrizdə xalqın həyatını, ijtimai-siyasi hadisələri diqqətlə izləyən yazıçı özünü xalq hərəkatından ayıra bilmir, bədii əsərlərində personacların dili ilə: “zaman bizdən bunu istəyir”, – deyərək xalqı milli birliyə çağırırdı. Bu isə heç zaman dəyərini itirməyən, bu günümüz üçün də aktual olan məsələlərdən biridir.

Ayaz – Əlipaşanın ev qulluqçusu, həmin o göyköynək qız – əlində bir qab xörək qəfildən içəri girdi («Pəşmançılıq»).

Ayaz adının biz, adətən, oğlan uşaqlarına verildiyinin şahidi olsa da, Mir Jəlal bu adı bir qız personaca verməklə müştərək işlənən adlar sırasına daxil etmişdir:

Onun bu axşamkı yoldaşı Kəhrizov Novruz idi... Traktorçu kursunda oxuyan Yarpız adlı bir qıza bənd oldu (Nanənin hünəri»).

Nümunələrdə işlənməmiş Kəhrizov familiyası, Yarpız şəxs adı yazıçı tapıntısıdır. İlk dəfə olaraq biz bədii ədəbiyyatda Mir Jəlalın əsərlərində həmin apelyativlərin antroponim kimi işlənməsinin şahidi oluruq. Mir Jəlal bəzən əsərlərində ikiadlılıq sistemindən istifadə etmişdir: Ağaməjdin anası Qarınja xanım (asl adı Məsmə idi).

Nə üçün bu qadın “Qarınja” xanım adlandırılmışdır?.. Qarınja sözünün mənası nədir? («Bir gənjin manifesti»).

Türkcə qarışqaya qarınja deyilir, lakin bu iki sözün heç bir etimoloji əlaqəsi yoxdur. «Qarınja» sözü qarışqa mənasında klassik ədəbi nümunələrimizdə, «Qazi Bühranəddində və Zakirin dilində də işlənməmişdir»¹. Mir Jəlal əsərdə adın mənasını özü izah etməyi daha münasib bilmişdir.

“Dirilən adam” romanında xüsusi məqsəd üçün seçilmiş bir antroponim – Bəbir şəxs adıdır. Bəyə verilən bu ad da çox müvəffəqiyyətlə seçilmişdir. Məlum olduğu kimi, bəbir apelyativ olaraq vəhşi, yırtıcı bir meşə heyvanına verilən addır. Müəllif bəyə Bəbir adı verməklə onun da heyvan kimi vəhşi, qəddar, bir xarakterə malik olduğunu ön plana çəkmişdir.

Bəbir bəy uşağı var qüvvəsilə qaldırdı və daşa çırpdı. Uşağın başı əzildi («Dirilən adam»). – nümunəsindən biz Bəbir

¹ Гядималыйев А. Гази Бцрцаняддин дилинин лексикасы. Фил. елм. нам. дис. Бақы, 2007, с.41.

bəyin hər an öz ovunu – ajiz insanları parçalamağa hazır bir vəhşi olduğunun şahidi oluruq ki, bu da müəllifin ad seçimində uğuru, özünəməxsus üslubi manevidir.

Bəbir bəy xarakter etibarını ilə Jəlil Məmmədquluzadənin Xudayar bəyini xatırladır. Bu isə təsadüfi deyildir. Mir Jəlil bədii əsərlərində daha çox Jəlil Məmmədquluzadənin ədəbi ənənələrini davam etdirmişdir.

Bu əsərində bir-birinə əks qütblərdə dayanan iki personaja həm qafiyə adların (Qədir//Bəbir) verilməsi də yazıçının xüsusi üslubi priyomudur. Məsələn.

Antroponim yaradılığında başqa bir jəhət obrazların xarakterini əks etdirən qeyri-real adların yaradılmasıdır. Qeyd edək ki, uydurma – süni adlar yaratmaq çətindir. Gərək müəllif əsərin hadisələri ilə onun iştirakçılarının xarakterini uyğunlaşdırma bilsin. Qeyri-real, uydurma adlara rast gələrkən, əsəri oxumazdan əvvəl artıq obrazın hansı xarakterdə olması anlaşılır, yəni bəzi satirik əsərlərdə olduğu kimi, xarakter, hadisə dərində deyil, üzdə – antroponimin qəlibində ifadə olunur. Məsələn, Həkim Jinayətov, Əntəzadə, Anketov Anket, Kəmtərov, Kimya, Gəldiyev, Durmuş, Keçiyev və başqa antroponimlər buna misal ola bilər. Bu kimi adlar müxtəlif məqamlarda komik effekt kəsb edir. Q. Kazımov bu məsələyə diqqətlə yanaşır, onun bir «problem kimi poetik onomastikada işlənməsini zəruri hesab edir. Çünki komizm özü də ədəbiyyatda bir üslubi vasitədir»¹.

Həkim Jinayətovun soyadından göründüyü kimi, vəzifəsi həkimlik olsa da, işinin, əməlinin əsl mahiyyəti jinayət törətməkdən ibarətdir. İnsan taleyi onu qətiyyənlə narahat etmir.

Mir Jəlil bədii əsərlərində ifşa etdiyi tiplərdən birini Keçiyev, insanları sənəd və anketlərə görə qiymətləndirən tipi Anketov, insanların ijləs üçün yaranmış olduğunu güman edən tipi İjləs qurusu, zahiri və mənəvi jəhətdən çox çirkin olan “mərkəz adamını” Əntəzadə adlandırmışdır.

Mir Jəlilin bədii əsərlərində istifadə olunan antroponimləri semantik jəhətdən aşağıdakı kimi iəsnif etmək olar:

1) Azərbaycanın görkəmli ziyalıların, mədəniyyət xadimlərinin, tarixi şəxsiyyətlərin adları: Nizami, Füzuli, J. Məmməd-

¹ Kazımov Г. Бядии ядэбийятда комизм цсуллары. Бақы, 1987, с.57.

quluzadə, Sabir, Aşıq İslam, Qaryağdı və s. 2) Sadə xalq nümayəndələrinin adları: Mərdan, Bahar, Sona, Mövlan, Yaqub, Mürsəl, Qədir, Sultanəli və s. 3) Hakim ağalar sinfinin nümayəndələrinin adları: Əbülfətuşağı nəslindən Həji İbrahimxəlil, Ağarəşid, Ağa Məjid, Ağa bəy, Xəlil bəy. 4) Din xadimlərinin adları: Məşədi Müseyib, Kəblə Qurban, Həji Paşa. 5) İnciləbəci gənjlərin nümayəndələrinin adları: Mərdan, Bağır, Yəhya, Yaqub və s.

Yazıçının bədii əsərlərində Azərbaycan-türk mənşəli antroponimlərlə bərabər, ərəb, fars və iber mənşəli adlara da təsadüf edilmişdir.

Mir Jəlilin bədii əsərlərində yazıçının ideya-bədii məqsədlərini təmin edən ləqəblər diqqəti daha çox cəlb edir. Məsələn, Yassar Lətif, Molla Fazil, Bonna Məşədi Rəhim, Fotoqrafçı Bağır, Usta Murtuz, Qaçaq Qənbər, Hambal Əli, Feldşer Malamidze, Faytonçu Əhməd, Həkim Jinayətov və s. Bu ləqəblərin hamısı eyni məqsədlə işlədilməmiş, eyni üslubi funksiya ilə yüklənməmişdir. Ləqəblərdən bəziləri (Yassar Lətif) obrazın daxili aləmini, xarakterini; bəziləri (Bonna Məşədi Rəhim, Usta Murtuz, Feldşer Malamidze, Faytonçu Əhməd, Hambal Əli və s.) obrazların məşğuliyətini, peşəsini; bəziləri xarici qüsurlarını (Tayqılça Kazım) diqqətə çatdırmaq üçün işlədilən bədii üslubi vasitələrdir. Surətlərin daxili aləminin açılmasında, xarakterlərin mənəvi dünyasının oxujuya aydın şəkildə çatdırılmasında ləqəblər mühüm üslubi əhəmiyyətə malikdir və “insanların həyatında sonradan əmələ gələn ada əlavədir”¹.

Yazıçı bəzən əsərlərində oxujuda obraza münasibəti formalaşdırmaq üçün ləqəblərdən istifadə etmişdir. Məsələn, Yassar Lətif adında olduğu kimi. Lətif ərəb mənşəli olub, «xoşagəlimli, mülayim, gözəl, zərif, ruhu oxşayan»², nazik, injə, xoş³ mənalarını ifadə edir. Belə mənə daşıyan bir adın əvvəlinə onunla ziddiyyət təşkil edən Yassar ləqəbinin əlavə edilməsi yazıçının xüsusi üslubi priyomu kimi qiymətləndirilməlidir. Bu tipli ləqəblər «şəxsin

¹ Гурбанов А. Азырбайған ономадозийасынын ясаслары. Бақы, 2004, с.254.

² Айдын А. Шяхс адлары лцьяти. Бақы, 2002, с.238.

³ Яряб-фарс сюзляри лцьяти. Бақы, Маариф, 1967, с.102.

vərdis etdiyi adətləri, əxlaqi keyfiyyətlərini əks etdirir, həmin keyfiyyətlər ya tənqid olunur, ya da tərif edilir¹.

Ədibin ləqəb yaradılığında “Taskabab Nağı” ləqəbi də uğurlu sayıla bilər. Bu ləqəb personacın peşəsini, sənətini, məşğuliyyətini bildirmək funksiyasını daşıyır. Taskabab Nağıya ləqəb onun aşpaz olduğu və çox vaxt taskabab bişirdiyi üçün verilmişdir.

Kim isə qarışıqlıqda Tayqılça Kazımın ayağını ayaqlamışdı... Tayqılçanın ürəyi sakit olmuşdusa da, jamaati heyrət almışdı («Dirilən adam»). Bu nümunədə yazıçı təhqirediji ləqəbi həm adla birlikdə, həm də ayrıja işlətməklə təkrardan uzaqlaşmışdır.

Adətən, bədii əsərlərdə ləqəblər böyük hərfli yazılır. Lakin Mir Jəlalın bədii əsərlərində kiçik hərfli yazılan ləqəblər də mövjuddur: Qumru: – Getsin yalaq Səkinəni aldatsın. Mən də ona fərə Məsmə deyiləm ki? («Dirilən adam»).

Yazıçı mətndə mənfi ekspressiyalı yalaq və fərə ləqəblərini kiçik hərfli yazmağı məqsəduyğun bilməmişdir ki, bu da həmin ləqəblərin semantik mənası ilə əlaqədar olmuş, yazıçı bu üsulla həmin tipləri bir daha oxujunun gözündə kiçiltmiş, belə tiplərin jəmiyyətdə faydasızlığını diqqətə çatdırmaq istəmişdir.

II fəsilə toponimlərin üslubi xüsusiyyətlərindən də bəhs olunur. Toponimlər joğrafi adlar olsa da, ilk növbədə dil qanunlarına və normalara tabedir. Bədii ədəbiyyatda isə bu vahidlər müxtəlif üslubi məqsədlərə xidmət edir.

Mir Jəlalın bədii əsərləri antroponimlərlə zəngin olduğu qədər toponimlərlə də zəngindir. Bu isə əsərin mövzusu, canrı ilə bağlı olan bir məsələdir. “Bir gənjin manifesti” əsərində işlənmiş toponimlər tarixilik baxımından qədim və müasir toponimləri, eyni zamanda Azərbaycan ərazisində və Azərbayjandan kənarəda yerləşən joğrafi məkanlara verilən adları əhatə edir.

Əsərdə Bakı toponimi maraqlı üslubi xüsusiyyətləri ilə diqqətə jəlb edir: Bu məktub Badikübə şəhərində “Kəndli” qəzetxanasında möhtərəm müdir əfəndilərinə vüsul olajaq («Bir gənjin manifesti»).

Nümunədə müəllif toponimi Badikübə variantında işlətməklə Bakının qədimliyini yada salmış, həm də toponimlərin ijtimai-siyasi təsirlərə məruz qalaraq digər vahidlərə nisbətən çox tez-tez dəyişdiyini nəzərə çatdırmaq istəmişdir.

Kənddən çıxıb birdən-birə Bakı kimi böyük və gurultulu şəhərə düşən Mərdan tamaşadan doymurdu. Neft buruqlarından başlamış paroxodlara qədər, qədim əsrlərdən xəbər verən Qız qalasından şəhər hasarlarına, sahil meydançalarına qədər hər şey ona qərribə və ləzzətli gəlirdi. Qarəşəhəri, İçərişəhəri, Ağşəhəri gəzmək, öyrənmək, böyük və qədim binaların içinə girmək istəyirdi («Bir gənjin manifesti»).

Bu kiçik parçada «dəniz ilə yanar odlar arasında»¹ yerləşən Bakının qədimliyi, joğrafi mövqeyi, Qarəşəhər, Ağşəhər və İçərişəhər deyilən ayrı-ayrı hissələri, dəniz kənarında amfiteatr formasında inşa edilməsi, qədim qala divarları, neft buruqları və s. haqqında xeyli informasiya verilmiş, şəhər obrazlı şəkildə oxujunun gözləri önündə janlandırılmışdır.

“Bakı, əslində bir neçə şəhərə bölünür: Ağşəhər, Qarəşəhər, İçərişəhər, Bayılışəhər... Ən sürətlə artan yuxarı hissəyə jamaat Təzəşəhər deyir. Təzəşəhər respublikada gündən-günə inkişaf edən Mingəçevir, Sumqayıt, Daşkəsən kimi sənaye ojaqları ilə yarışır. Vaxt gəlmişdir ki, respublikamızın paytaxtı – **Böyük Bakı, Kiçik Bakı kimi müəyyən edilsin...**” («Ərəb qardaş»).

Bu parçada isə yazıçı Bakının keçdiyi inkişaf yolu ilə bağlı, onun daxili sərhədləri – bölündüyü ərazilər haqqında ətraflı informasiya vermiş, Bakının daim inkişafda olduğunu, böyüyüb gözəlləşdiyini nəzərə çatdırmış, eyni zamanda maraqlı təkliflə çıxış etmişdir. Bakı toponiminə dönə-dönə mürəjət edən Mir Jəlal bu paytaxt şəhərinin həm keçmişini, qədimliyini əks etdirmiş, həm də burada gedən sürətli sosial-mədəni inkişafı, az müddətdə şəhərin tanınmaz dərəcədə dəyişməsinə alqışlamışdır.

Meydan jəngi-jədəl meydanıdır. Çəkiləni qovajaqlar. Düzdür, mən buradan getmək qəsdindəyəm. Amma çəkilmək üçün yox, kəllə-kəlləyə gəlmək üçün gedirəm. Bu ağbaş, qarəzehin “üləmanın” öhdəsindən gəlmək üçün Bakıda olmaq lazımdır. Bakı kimi bir yerdə! Bakı Şərqin qapısında dayanan şirdir ki,

¹ Михайлова Я. Азербайтан дилиндя лягябляр. Нам.дис. Бақы, 2001 с.53.

¹ Бакыханов А. Энциклони-Ирям. Бақы, Мюмин, 2001, с.97.

gözündən od tökülür. Bakının hüriyyət hümməti Qafqaza səsalıb («Yolumuz hayandır»).

Bu, adi informasiya deyil. Burada əsas fikir mətnaltı mənə ilə verilmiş, toponim vasitəsilə şəhərin, yalnız Azərbaycanın deyil, ümumiyyətlə, Qafqazın, Şərqi və bütün müsəlman dünyasının mühüm mədəni-siyasi mərkəzlərindən biri, inqilabların, siyasi hərəkətlərin beşiyi olması haqda təsəvvür yaradılmış, bir neçə jümlə vasitəsilə Bakıda baş verən ijtimai-siyasi hadisələr haqqında oxujuya geniş məlumat verilmişdir. Gün-gündən gözəlləşən Bakı həm də siyasi əqidələrin döyüş meydanı kimi təsvir edilmişdir. Müəllif “gözündən od tökülür” frazeoloji ifadəsini işlətməklə məjazi mənada Bakıda alovlanan xalq hərəkətini, azadlıq uğrunda mübarizəni, həqiqi mənada isə tarixən Bakının “Odlar diyarı”, neftin-qazın məskəni olduğunu nəzərə çatdırmaq istəmişdir.

Bunlardan başqa ədibin bədii əsərlərində tariximizin yaddaşlardan silinməsi məqsədilə bəzi joğrafi məkanların qədim və müasir ad variantlarını yaşatmasının da şahidi oluruz: Yelenendorf və Bağbanlar tərəfdən şəhəri tutmuş olan əksinqilabçılar üzərinə nizamsız, lakin qüvvətli, qaynar bir kütlə axırdı («Bir gənjin manifesti»), – jümləsində Yelenendorf toponimi Azərbaycanın qərb zonasında mövcud olan Xanlar (indiki Göygöl) rayonunun qədim adıdır.

Bura da sizə Ərəsey-zad deyil ha, onu bilin; Uruset yolları bağlanmışdı («Dirilən adam»), – kimi nümunələrdə yazıçı emosionallıq, ekspressivlik və təbiilik naminə toponimlərin nitqdə təhrif olunmuş formalarının işlədilməsinə üstünlük vermişdir. Toponimlərin belə təhrif edilmiş formalarından, başlıca olaraq, danışq üslubunda istifadə olunmuş, bu jür təhrif üslubi janlandırma məqsədi güdmüşdür. Yazıçı toponimlərin təhrif formalarının sadə danışq və interferensiya variantlarından istifadə etmişdir.

«Mir Jəlalın bədii əsərlərinin üslubi-semantik xüsusiyyətləri və söz yaradıcılığı üsulları» adlı III fəslin birinci yarımfəslində sinonim və antonimlər, atalar sözləri, kinayəli-eyhamlı sözlər və digər dil vahidlərinin üslubi xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Azərbaycan dilində semantik vahidlərin məjəzlaşma imkanları çox böyükdür. Məjəzlaşma jəhətdən ön sıralarda sinonimlər

dayanır. Azərbaycan dilinin üslubiyyatından, yazıçıların dil və üslubundan bəhs edən əsərlərdə sinonimlərə xüsusi yer verilir¹.

Mir Cəlalın bədii əsərlərində işlətdiyi sinonimlərin mənə çalarları çox müxtəlifdir. Bəzən onlar, ayrılıqda götürüldükdə, eyni sinonimik jərgəyə daxil ola bilmir, yalnız mətn daxilində konkretləşir, məjəzləşir. Məs.: Ev, övlad, xoşbəxt ailə həyatını bir çini qab deyib yerə vurmaq, qiyamət qoparmaq üçün başıaçıq, ayaqyalın balkona çıxdı; Qumru razı olmadı. Evin işığını söndürməmək üçün alçaq və qaranlıq daxmada yaşamağı məsləhət gördü; Çıx get, ayrı adamın evində qal. Ayrı yerdə mənzil tapım sənə; İndi ki, belə oldu, biz özümüzə xaraba tapaq. Eləmi?; Alçaq damlar altında fəlakətə qapanan hansı ailənin isə başsızlıq xəbərini dağların döşünə yazırdı («Dirilən adam»); Yoxsa şəhərdə nə çoxdur yurdsuz-yuvasız uşaq, üzünə baxan kimdi? («Yolumuz hayandır»).

Verilmiş nümunələrdəki sinonimləri Mir Jəlal janlı xalq dilindən götürmüş olsa da, həmin sözləri müxtəlif şəraitdə, obrazların vəziyyəti, təsvir olunan hadisəyə münasibəti ilə əlaqədar olaraq müxtəlif üslubi məqamlarda, müxtəlif mənə çalarlarını bildirmək üçün istifadə etmişdir. Nümunələrdə işlənmiş “ev – daxma – mənzil – xaraba – yurd – yuva – dam” sözləri eyni məfhumun mənə çalarlarını bildirməyə xidmət etmişdir.

Bir qrup sinonimlərdən Mir Jəlal personaca, baş verən hadisəyə münasibəti formalaşdırmaq məqsədilə istifadə etmişdir: – Ay eloğlu, gedək payımızı alağ, sonra mənə öldürsən də sözüm olmaz; – Gözlə, öldürmə!.. Gəbərt! («Dirilən adam»).

Göründüyü kimi, öldürmək” mənasında yazıçı müxtəlif məqamlarda müxtəlif sözlərdən: öldürmək, gəbərtmək sözlərindən istifadə etmişdir. Həmin vahidlərin hər biri “ölmək” mənasını bildirsə də, hadisəyə müxtəlif münasibəti ifadə edir.

Yazıçının əsərlərində sinonimlərin müxtəlif nitq hissələrindən, daha çox isim və fəllərdən düzəlməsi diqqəti jəlb edir. Məsələn, sənətkarın istifadə etdiyi: el – oba – yurd – yuva – daxma – xaraba – mənzil; aşna – dost – yoldaş – sirdaş («Dirilən adam») və s. ismi sinonimlər, sevindi («Yolumuz hayandır») – rəngi

¹ Гулиева М. Азәрбайҗан дилиндя ейникюкляц синонимляр. Фил. елм. нам. дис. Бакы, 1994, с.15.

açıldı («İgid oğlan») – çöhrəsi açıldı («Yolumuz hayanadır»); gülmək – dişlərini ağartmaq («İstifadə»); demək («Nanənin hünəri») – qabırğasına döşəmək («Mərkəz adamı») – ürəyini boşaltmaq («Yolumuz hayanadır») və s. feli sinonimlər buna misal ola bilər. Eyni zamanda sinonimlik həm milli, həm də alınma sözlər hesabına yaradılmışdır. Feli sinonimlərdə milli dil vahidlərindən daha çox istifadə edilsə də, bir çox ismi sinonimlərdə alınma sözlərdən istifadə edilmişdir: dəniz – dərya (fars), əmək – zəhmət (ərəb), söz – kəlmə (ərəb), təmiz – saf (ərəb) və s.

Mir Jəlalın yaradıcılığı təzadlı fikirlər, təzadlı hadisələr, ziddiyyətli xarakterlərlə zəngindir. Bu zənginlik, təzad bolluğu, poetik qarşıdurma və kontrastlar onun dünya və həyat hadisələrinə fəal münasibətindən qaynaqlanır. Yazıçı bədii əsərlərində əşya və ya hadisələri qiymətləndirərkən onların arasındakı təzadlı fərqləri müəyyənləşdirmək üçün antonimləri daha uyğun bilmişdir. Antonim sözlər vasitəsilə bədii əsərlərin dilində təzad yaradılmış, əşya və surətlərin gözəl xarakteristikası alınmışdır.

Yazıçı antonim sözlərlə əsərlərinin lüğət tərkibini zənginləşdirmiş, yeni ifadə tərzləri yaratmış, obrazları, hadisələri daha qabarıq ifadə etmək üçün onları qarşılaşdırmış və bu qarşılaşdırma zamanı antonimlərdən üslubi vasitə kimi istifadə edilmişdir. Bunun üçün həm xalq danışıq dilindən nümunələr götürmüş, həm də müxtəlif üslubi məqamlarda özü antonimik vahidlər yaratmışdır.

I. Təbiət lövhələrinin təsvirində: Bir də buranın səhərinə göz açmayajaq, axşamlarını dinləməyəjək; Meşəboyu dərə-təpələr, oyanmaqda olan təbiətin gizli səsi ona javab verirdi («Dirilən adam»).

Göründüyü kimi, peyzac yaradıcılığında – təzadlı lövhələrin təsvirində semantikasına uyğun olaraq axşam-səhər, dərə-təpə kimi antonimlərdən istifadə edilmişdir.

II. Personacların psixoloji vəziyyətinin təsvirində: Mir Jəlal həyata, insan psixologiyasına dərindən bələd olan bir sənətkar olmuşdur. Buna görə də yazıçı personacların psixoloji vəziyyətlərini olduqca real, təbii və obrazlı şəkildə əks etdirməyə nail olmuş, bu zaman antonimlərdən geniş istifadə etmişdir: Səltənət oğlundan aldığı son məktubdan həm sevinmiş, həm qüssələnmişdi; O, qəhərlənib qara günlərindən şikayətlənmək istədi, Qədir həyat

dolu gülüşü ilə sevgilisinin üzünü işıqlandırdı; Kimi sevinir, kimi peşman olurdu; O, indi ajiz və küt bir mətbəx bıçağı deyil, sınaqlardan çıxmış kəsərli bir qılınj kimi idi («Dirilən adam»).

Jümlələrdə sevinmişdi – qüssələnmişdi; sevinir – peşman olur kimi qrammatik antonimlərlə insan həyatının müxtəlif vəziyyətlərinin, xoş və kədərli günlərinin müqayisəsi əks olunmuşdur. Qara gün – həyat dolu gülüş, küt mətbəx bıçağı – kəsərli qılınj vahidləri qrammatik antonimlər deyil, semantik antonimlərdir ki, bunlar da bədii əsərdə fikrin obrazlı ifadəsinə xidmət etmiş və ziddiyyətdən daha çox müqayisə çaları ifadə etmişdir.

III. Personacların xarakterlərinin açılmasında, portret yaradıcılığında, ən təsirli həyat lövhələrinin təsvirində yazıçı antonimlərlə ifadə olunmuş təzadlardan ən təsirli dil işarəsi kimi istifadə etmiş, bəzən təzadı komizmin ifadə vasitəsinə çevirmişdir.

Dəyirmi, mütənasib üzü vardı, ağzi balaja, boyalı dodaqları nazik, gözü yekə, qara qaşları qalın idi («İstifadə»), – jümlədə bir neçə yerdə işlənmiş antonimlər (balaja – yekə, nazik – qalın) vasitəsilə obrazın üz jizgiləri diqqətə çatdırılır, oxujunun gözü önündə mütənasib olmayan bir sima janlanır və eyni zamanda, müəllifin özünün bu obraza qarşı mənfi münasibəti hiss olunur. Həmin mənfi emosiyaların çatdırılmasında, bir-birini tamamlamayan jizgilərin, təzadlı fikirlərin ifadəsində antonimlər ən səmərəli üslubi vasitə olmuşdur.

IV. Müxtəlif mənalı sözlər jümlədə antonim məqamında işlənmişdir. Məsələn, Çatdırsın ki, biz, bax budur müsəlman kəndliləri illərdir əkən, bejərən də biz, vədə başında lüt qalan da biz, yaz əkinçi, qış dilənçi («İlk hədiyyə»), – jümləsində işlənmiş “əkinçi-dilənçi, əkib bejərən – lüt qalan” sözləri, məndə daşdığı üslubi funksiyasına görə antonimlik statusu qazana bilmişdir.

Mir Jəlalın bədii əsərlərində işlənmiş isim, sifət, fel və zərfdən düzəlmiş, sadə, düzlətmə və mürəkkəb quruluşlu antonimlər müxtəlif üslubi funksiyaları yerinə yetirmişdir.

III fəslin üçünjü yarım-fəslində atalar sözləri zəngin faktlar əsasında tədqiq edilmişdir.

Yazıcının mürəjət etdiyi atalar sözləri mövzu etibarilə müxtəlif və rəngarəngdir. Eyni zamanda atalar sözlərinin işlənmə məqamları yazıcının üslubundan, əsərin mövzusunun, quruluşundan asılı olaraq dəyişir.

«Aforizmlər» adlanan dördüncü yarımfəslədə bu kəlamların üslubi jəhətləri diqqətə çatdırılmışdır. Mir Jəlalın bədii əsərlərində kifayət qədər aforizm qeydə alınmışdır. Həmin aforizmlərin, bədii əsərlərin xalq tərəfindən sevilməsində, şöhrət qazanmasında, gənç nəslin tərbiyəsində böyük rolu olmuş və bu gün də vardır.

Mir Jəlalın bədii əsərlərində: Növbəhar olajaq tikandan bərqü-gül izhar olur. M.Füzuli; İnsan xeyirxah, təmiz, ədalətli, namuslu olmaq üçün doğulur. V.Hüqo; Qeni prost i ponəten kak istina! Çernişevski; İnsanların səadətində çalışmaqdan gözəl nə var. Monteskye və s. aforizmlər epigraflar kimi işlənmişdir («Yolumuz hayandır»).

Yazıçı bədii əsərlərində görkəmli şəxsiyyətlərin aforizmlərindən, əsasən, epigraflar kimi, özünün yaratdığı aforizmlərdən isə obrazların nitqində tipikləşdirmə məqsədilə istifadə etmişdir. Məsələn: Anası ölməsin ajlığın... Çörək elə şeydir, tülkünü aslan edir, aslanı tülkü. Dünya dediğin çörəkçixandır. Bu vurhəvurda kimi bişirir, kimi aşırır. Hamı istəyir təndir başında otursun» («Dirilən adam»), - aforizmi vasitəsilə kimsəsizlərin düşdüyü ajnajaqlı vəziyyətdən zövq alan Bəbir bəy dəqiqliyi ilə, injəliklə xarakterizə edilir, bəyin iyənç mənəviyyəti haqqında tam təsəvvür yaradılır, obraz fərdiləşdirilir.

Aforizmlərin tədqiqindən belə nəticə çıxır ki, Mir Cəlal öz əsərlərinin məzmununa, mövzusuna, yaratdığı xarakterlərin səviyyəsinə uyğun mövjud aforizmlərdən istifadə etməklə və özü də yeni-yeni aforizmlər yaratmaqla həm əsərlərinin ekspressivliyini, emosionallığını təmin etmiş, həm də yaratdığı aforizmlərlə oxujularında müsbət mənəvi keyfiyyətlər yaratmağa nail olmuş, ədəbi-bədii dilimizi öz hikmətli kəlamları ilə zənginləşdirmişdir.

III fəslin altıncı yarımfəslində «Kinayəli, eyhamlı sözlər»in üslubi-lingvistik xüsusiyyətlərindən bəhs olunmuşdur. «XX əsrin satiriklərinin dili üçün səjiyyəvi üslubi jizgilər xalq danışıq dilinə maksimum yaxınlıq, lüğətdə və sintaksisdə lərluluq, məişət leksikasının ijtimai-siyasi yüklənməsi, satirik çoxmənalılıq, tipin öz dili ilə ifşası, əsas mətləbin kinayə ilə verilməsidir»¹.

Mir Jəlal ədəbiyyat aləminə inqilabların tüğyan etdiyi, imperiyanın at oynatdığı bir dövrdə gəlmişdi. Lakin böyük yazıçı

sistemə kor-koranə boyun əyməmiş, bu hadisələrin əsl mahiyyətini, real nəticəsini əvvəljədən görüb duya bilməmiş, bədii əsərlərində müxtəlif üsullardan istifadə edərək öz fikirlərini oxujularına çatdırma bilməmişdir. Zamanla uzaqgörən yazıçının fikirləri özünü doğrultmuşdur. Ədibin «Zənjirləri qırmaq üçün əl gücü də, əql gücü də lazımdır», «Meydan jəngi – jidal meydanıdır, çəkiləni qovajaqlar» kimi aforizmləri həmin fikri bir daha təsdiqləyir.

Bu eşşək – allahın fağır məxluqu, yolda bir komsomolçu görün kimi finxırıb üzünə baxmaqla özünü günaha batırmazdı («Peşmançılıq»), – jümləsində, eyhamlı sözlərlə yazıçı mövjud quruluşa münasibətini olduqca obrazlı şəkildə, injə yumorla oxujularına çatdırmaq, həmin quruluşun mahiyyətini anlatmaq istəmiş, son illər baş verən hadisələri əvvəljədən görüb duya bilməmişdir.

Mir Jəlalın əsərlərində gülüşün yaradılmasında kinayəli, eyhamlı sözlərin rolu böyükdür. «Kinayə injə, gizli gülüş deməkdir. Kinayə məntiqi ziddiyyətlərdən, təzadlardan istifadədə yararır. Hər hansı bir mənfə hadisəyə, yaxud tipə ona yaraşmayan, zidd olan keyfiyyətləri vermək kinayə doğurur. Kinayə ilk baxışda nəzərə çarpmayan, lakin ən kəskin, öldürücü, ifşəedici bir silahdır»¹.

Qədirin «xortlamağını» eşidən bir muzdur dostu onun dalınja kinayə ilə deyirmiş: – Çox səfeh adamdır ki, dirilib. Elə bilir dirilər halva yeyir. Bu, güzəran deyil, aşkarja ölümdür! Çıxsın janın, gündə yüz dəfə öl. Onda bilərsən ki, rahat qəbiristanlığın ləzzəti ayrı imiş, əvəzi yox imiş! («Dirilən adam») – jümləsində kasıb bir rənjbərin dilindən verilən kinayəli sözlər, ilk növbədə sadəliyi, təbiiliyi ilə diqqəti jəlb edir. Başqa bir tərəfdən yenə həmin parçada kasıb xalq nümayəndəsinin nitqi zəmanənin ziddiyyətlərinə, hüquqsuzluğa, təbəqələşməyə qarşı üsyan əsədirdir. Ümumi məzmununda isə ölümün belə ağır, aji həyatdan üstün tutulmasını istehzalı gülüşlə, «tikanlı» sözlərlə, kinayə, ironiya intonasiası ilə xalqa yaxın olan bir dildə vermək yazıçının fərdi üslubi keyfiyyətidir.

Mir Jəlal bədii əsərlərində hadisələrin gedişindən və xarakterindən asılı olaraq komizm yaratmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə etmişdir. Lakin bu komizm və gülüş həmişə eyni dərəcədə, eyni formada deyil. Bəzən müəllif tipi kəskin satira atəsinə

¹ Щабыйев Т. Азырбайған ядыби дили тарихи. Бақы, 1987, с.194.

¹ Мясярримова Р. Сабирин сюз дңийасы. Бақы, Нурлан, 2006, с.254.

tutmuş, bəzən də injə yumorla, kinayə ilə tənqid etmişdir. Ən əsas jəhət isə odur ki, “Mir Jəlalın gülüşünün zərbəsi dəqiq və sər-rastdır, hədəfə şüurlu və məqsədəuyğun olaraq endirilmişdir”¹.

III fəslin II bölməsində «Mir Jəlalın bədii əsərlərində üslubi söz yaradıcılığı üsulları»ndan bəhs olunmuşdur. Yazıcının bədii əsərlərinin dili, üslubu fərqli olduğu kimi, onun əsərlərində sözyaratma üsulları da rəngarəngdir. Bütün yaradıcılığı boyu hər bir dil vahidinə məsuliyyətlə yanaşan yazıçı sözyaratma məsələ-sində də çox ciddi olmuşdur. Buna görə də yazıcının üslubunun öyrənilməsi istiqamətində onun əsərlərində yeni leksik vahid, yeni söz yaradıcılığı ilə bağlı bəzi məqamlar nəzəri jəlb edir. Mir Jəlal bəzən alınma sözlərin təhrif edilmiş formalarından personacların dilində istifadə etməklə həm yeni vahidlər yaratmış, həm də onların əjnəbi sözlər olduğunu, fonetik dəyişmələrlə xalq arasında mənimşənildiyini diqqətə çatdırmışdır: Hacı daha da jürətləndi və ürəyini dələn sözü bir od kimi eşiyə tulladı: – Balşavet köpək uşağı. Bura da sizə Ərəsey-zad deyil ha, onu bilin! («Dirilən adam»).

Hajının dilində işlənmiş “balşavet” (bolşevik), Ərəsey (Ru-siya) sözləri həm alınma – əjnəbi söz olmanı nəzərə çatdırmaq üçün, həm də personacın həmin quruluşa olan münasibətini, nifrət çalarını ifadə etmək üçün işlədilmişdir.

İkinci bir jəhət isə sözlərin yaranmasının analitik üsulundan istifadədir. Mir Jəlalın dili elə müasir Azərbaycan dilidir, onun əsərlərində işlənmiş, leksik-semantik, sintaktik və morfoloci üsulla düzəlmiş sözlər də müasir Azərbaycan dilinin derivatoloci qanunlarından kənara çıxmır. Buna görə də biz yazıcının əsərlərində daha çox üslubi jəhətləri ilə diqqəti jəlb edən yeni leksik vahidlər yaradan əlamətlərə münasibət bildirmək istərdik.

Mir Jəlalın bədii əsərlərində üslubi sözyaratmada aşağıdakı şəkilçilərin fəallığı müşahidə edilmişdir:

1. -lar, -lər şəkilçisi kəmiyyət kateqoriyasının əlaməti olsa da, bədii əsərlərin dilində müxtəlif nitq hissələrinə (isim, sifət, əvəzlik, say) qoşularaq müjərrəd isimlər düzəldir². Kəmiyyət kate-qoriyasının göstəricisi kimi (-lar)² qrammatik şəkilçi olsa da, bədii

¹ Щцсейнов Я. Мир Ъялалын шекайяляри. Нам.дис. Бақы, 1960, с.8.

² Мьящяррямова Р. Сабирин сюз дцнийасы. Бақы, Нурлан, 2006, с.92.

ədəbiyyatda bu şəkilçidən eyni xarakterli, eyni təbəqəyə mənsub adamları ümumiləşdirmək üçün istifadə edilir. Mir Jəlalın əsərlərində şəkilçinin məhz bu jəhəti əsas götürülmüşdür. Məsə-lən, Sən mərdanlar böyüdən Sonasan. Sona, mərdanlar, yaqublar tək deyil! («Bir gənjin manifesti»).

Dəyərləndiriji, ümumiləşdiriji xüsusiyyətə malik olan -lar, -lər şəkilçisi güclü obrazlılıq əmələ gətirmiş, nitqin lakonik və ifadəli leksik vahidi kimi çıxış etmişdir.

2. -xana – yer-məkan mənalı isimlər əmələ gətirən alınma şəkilçidir. Hədisələri və keyfiyyətləri müəyyən məkana bağlamaq məqsədilə xana şəkilçisindən istifadə edilir. Məhz həmin jəhət bədii dildə də, yeri gəldikjə, öz əksini tapır. «Yazıçı xalq dilinə məxsus bu jür neologizm səjiyyəli sözləri personacların nitqinə daxil edib onu fərdiləşdirir»¹.

Məsmə qarı jamaatın içində Yəhya Kamala yalvarıb: – Qa-dan alım, a katib, Səlmanı gərək qəzetxanalara yazasan. («Göz»), - deyirdi. Dünya dediyin bir çörəkçixanadır. («Dirilən adam»).

Nümunələrdə Mir Jəlal şəkilçinin semantikasına istinad et-məklə, məkan mənalı sözlər yaratmışdır. Lakin yazıcının bu söz-ləri işlətməsi üslubi məqsədə xidmət etmişdir. Birinci nümunədə savadsız Məsmə qarının dilində “mətbəə, redaksiya” sözlərini yox, “qəzetxana” sözünü loruluq çalarını bildirmək məqsədilə işlətməmiş, ikinci nümunədə isə dünyanı “çörəkçixana”ya bənzət-məklə litota yaratmış, jəmiyyətdəki ziddiyyətləri nəzərə çatdırmaq üçün ironiya çalarlı yeni söz yaratmışdır.

3. -pərəst şəkilçisinə də yazıçı bir neçə yerdə mürəjət etmiş-dir: Azərbaycan istedadlı, zəhmətsevən, mədəniyyətpərəst adam-ların yurdudur; Kiçikxanım zahirpərəst idi («Yaşadılar»).

Birinci jümlədə yazıçı “mədəniyyətpərəst” sözü ilə Azər-bayjan xalqının, mənfur qoşularımızın söylədiyi kimi, geridə qalmış, avam deyil, mədəni, bütün sahələrdə istedadlı bir xalq olduğunu vurğulamaq üçün, ikinci jümlədə isə obrazı fərdiləşdir-mək, onun daxili dünyası, xarakteri haqqında təsəvvür yaratmaq üçün “zahirpərəst” sözünü işlətməmişdir.

Bu səhər itpərəstlər idarəsində bərk həyəcan var idi («İtpə-rəstlər idarəsi»), – nümunəsində obrazların xarakterini açmaq

¹ Дямирчизадя Я. Азярбайъан дилинин цслубийяты. Бақы, 1962, с.65.

üçün “it” sözüne “pərəst” şəkilçisi artırmış, yaratdığı yeni söz vasitəsilə insanların taleyinə biganə qalan bəzi məmurların itlərin hüquqları uğrunda mübarizəsini, janfəşanlığını əks etdirərək güllüş yaratmışdır. Eyni zamanda (-lar) şəkilçisi bu qəbildən olan insanların heç də az olmadığına işarə məqsədilə artırılmış, komik məzmunlu hibrid söz yaradılmış, itpərəst sözü idarə sözü ilə birləşərək qeyri-real, uydurma toponim (itpərəstlər idarəsi) yaradılmışdır.

4. Qeyri-real toponimlərin yaradılmasında Mir Jəlalın istifadə etdiyi başqa bir şəkilçi isə “tı” şəkilçisidir: Qışqırtı meydanında tribunaya qalxıb atəşin bir nitq söylədi.

Yazıcının eyni hekayədə (“İtpərəstlərin həyəjani”) itpərəstləri “qışqırtı meydanına” toplanması xüsusi üslubi priyomdur.

5. –i. Feldən isim düzəldən bu şəkilçidən yazıçı bir neçə məqamda istifadə etmişdir: Atışma yatsa da, onun gəlib çıxmadığını görüb məyus olmuş, ətrafa axtarışı salmışdılar («Yaşıldar»).

Bu əslində yazıçı tərəfindən alınma sözün qarşılığı kimi yaradılmış milli dil vahididir. Mir Jəlal ədəbi dildə işlənən kəşfiyyatçı sözünün əvəzinə “axtarışı” sözünü milli mənşəli olduğuna görə məqsəduyğun bilmişdir. Bu isə onun əsərlərinin geniş xalq kütləsi üçün nəzərdə tutulmasının, milli dil vahidlərinə üstünlük verilməsinin meyarıdır.

6. -lı, -li, -lu, -lü. Qədim və orta əsrlər türk yazılı abidələrinin dilini tədqiq edən alimlərdən V.V.Radlov, P.M.Melioranski belə bir fikir irəli sürmüşlər ki, “-lı şəkilçisinin iki funksiyası vardır, sifət düzəltmə funksiyası əsasdır, lakin bu şəkilçidə substantivləşmə meyli də mövjudur. Dildəki faktlar göstərir ki, “-lı” şəkilçisi sifət düzəltməklə yanaşı, yer, məkan, ölkə adları – etnik-joğrafi məfhumları bildirən sözlərə qoşularaq isimlər düzəldir: azərbaycanlı, çinli, pakistanlı, naxçıvanlı, buralı, oralı və s.”¹.

S.Jəfərov (-lı⁴) şəkilçisinin məhsuldar olduğunu, keyfiyyət bildirən sifətlər (sulu, yağlı), şəxsə mənsub xüsusiyyət bildirən sifətlər (ordenli, pullu), məjazi mənalı sifətlər (dilli, ağızlı), məkana mənsubiyyət bildirən atributiv isimlər (kəndli, şəhərli), fəmiya və məkan adı bildirən xüsusi isimlər (Həsənli, Günəşli)

¹ Мясцярримова Р. Сабирин сюз дцнйасы. Бақы, Нурлан, 2006, с.96.

insan və ya heyvan adı bildirən xüsusi isimlər (Güllü, Xallı) əmələ gətirdiyini» qeyd etmişdir¹. Mir Jəlalın əsərlərində isə –lı⁴ şəkilçisi bütün bunlardan fərqli bir məqamda işlənmiş, peşə-sənət məzmunu ifadə etmişdir: Bir-birinə qarışan, get-gədə ujalan və həyəjan ifadə edən səslər içərisində o biri evdən bir hərbiyəli çıxıb iri və səslə addımları ilə Abas kişiyyə tərəf yeyinlədi («Yaşıldar»).

Bu jümlədə -lı şəkilçisi (hərbiyəli) məzmunja (-çı⁴) şəkilçisinin sinonimi kimi çıxış etmişdir. Adətən, ədəbi dildə biz hərbi termininin işlənməsinin şahidi oluruq. Lakin Mir Jəlal sanki əsərin dilini yüngülləşdirmək məqsədilə sözü “hərbiyəli” formasında işlətməmiş və sözün bir qədər yumşaq, estetik səslənməsinə nail olmuşdur.

Kəndçi avam jamaatdı, hərdən yığıb, bir nağıl döşə qabırğasına, “sağ ol, a qadan alım!” – deyə-deyə getsinlər («Mərkəz adamı»).

Bu jümlədə isə yazıçı (-lı⁴) şəkilçisini personajın nitqini fərqləndirmək, onun kəndə və kəndliyə mənfi münasibətini bildirmək üçün (-çı⁴) variantında, “kəndli” sözünü “kəndçi” variantında işlətməmişdir. -çi şəkilçisinin mənşə etibarilə adam mənasını verən çə/çi; çə/zi; si/iş və s. əlaqədar olduğu söylənilir². Bu şəkilçinin yardımı ilə fəaliyyət göstərəninin adı «notel» əmələ gəlir³. Bəzən bu şəkilçi müjərrəd mənalı sözlərə də qoşulur⁴.

7. -xor şəkilçisi Azərbaycan dili üçün qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Mir Jəlalın bədii əsərlərində də bu şəkilçinin işlənmə dairəsi çox məhduddur: İnsan olan başqasının qəlbinə toxunmağı qəbahət bilər, xəjalət çəkər. Bütün şərabxorlar kimi Qədirdən də bu ləyaqəti gözləmək əbəs idi («Tövbələtmə»).

Şəkilçi “şərabxor” sözündə semantik funksiyasına uyğun olaraq, bir şeyə aludə olmaq, ondan asılı olmaq mənasını saxlamış, Qədirin şərabdan asılılığı “şərabxor” sözü ilə olduqca dəqiq ifadə edilmişdir.

¹ Ёяфяров С. Мцасир Азярбайған дили. II щисся. Бақы, 1982, с.175.

² Ящмядов Ф. М.Видадинин дили (лексика, фразеолоэийа). Фил.елм. нам.дис. Бақы, 1978, с.142.

³ Пискунов В. Советский роман. Эпопея: Жанр и его эволюция. Москва, Советский писатель, 1976, с.65.

⁴ Ёвадова М. Ш.И.Хятаинин лексикасы («Дящнамя» поемасы цзря). Бақы, Елм, 1977, с.322.

8. **-stan** – yer, məkan məzmunlu sözlər düzəldən şəkilçi kimi dilimizdə fəal şəkildə işlənməkdədir¹, əsasən, isimlərə qoşulur və elə məkan, yer məzmunlu² isimlər əmələ gətirir: Türkünstan, gülüstan və s. Bu şəkilçi ədəbin bədii əsərlərində fərqli bir xüsusiyyət kəsb etmiş, süni şəkildə sifətə qoşularaq məkan məzmunlu qon-darma ad yaratmışdır. Məsələn: Dostu Əlibəyə qoşulub Qafqaza – “Avamstana” gələndə güman etmişdi ki, burada onun başına and içəjəklər (Yolumuz hayanadır»).

Göründüyü kimi, Mir Jəlal mətndə dırnaq arasında joğrafi məkan – Qafqaz, xüsusilə də Bakı haqqında Əhməd Kamalın fik-rini “Avamstan” kəlməsi ilə real şəkildə əks etdirmişdir. Bu, bir məmurun Qafqazın müsəlman əhalisinə, Bakı fəhləsinə olan mən-fi münasibətinin təjəssümü, obrazlı ifadəsi idi. Hər bir sözdən, hər bir vahiddən ustalıqla istifadə edən yazıçının burada da fikrin obrazlı, ekspressiv ifadəsi üçün kinayə, ironiya çalarlı “Avamstan” kəlməsini yaratması, işlətməsi uğurlu olmuşdur.

Bununla yanaşı, Mir Jəlalın bədii əsərlərində qeyri-fəal olan -yana, -jək, -iyyat, -kər, -jat, (-ça²) şəkilçilərindən də üslubi – lek-sik vahidlər yaratmaq məqsədilə istifadə edilmişdir:

II. Leksik-semantik üsulla sözlərin yaranması hadisəsi Mir Jəlalın bədii əsərlərində intensiv olaraq mürəjət etdiyi dil hadi-səsidir. «Konversiya üsulu» ilə³ yeni sözlər yaradılarkən, sözlərin, ifadələrin mənaları dəyişir, fonetik tərkib isə eynilə qalır. Bir söz-lə, omonimləşmə gedir və dilin lüğət fondu keyfiyyətə dəyişir»⁴.

Semantik yolla yeni leksik vahid yaradılarkən sözün əvvəlki əsas mənası qalır, lakin semantik dairəsi genişlənir, məna jəhətdən əvvəlkindən fərqli yeni söz yaranır. Mir Jəlal bədii əsərlərində, əsasən, antroponim yaradılışında semantik üsulla söz – ad ya-ratmadan geniş istifadə etmişdir. Yazıçının yaratdığı qeyri-real, uydurma antroponimlər: Yarpız, Jinayətov, Anketov, Durmuş, Keçiyev, Rütubət, Əntərzadə və s. adlar buna misal ola bilər. La-kin bu adları yaradarkən müəllif onların üslubi funksiyalarını, bu

¹ Мирзязадя Ш. Азərbayайъан дилинин тарихи грамматикасы. Бақы, АДУ, 1990, с.66.

² Ъавадова М. Ш.И.Хятаинин лексикасы («Дящнамя» поемасы цзря). Бақы, Елм, 1977, с.26.

³ Ахундов А. Дил вя ядыбиййат. I ъилд. Бақы, 2003, с.328.

⁴ Гурбанов А. Мцасир Азərbayайъан ядыби дили. Бақы, Нурлан, 2005, с.432.

adları daşıyan personacların xarakterlərini nəzərə almış, müxtəlif üsullardan istifadə etmişdir. Adın semantikasi obrazın xarak-terinə uyğunlaşdırılmış (Ləyaqət, Anket, Kimya, İşıq və s.), bəzən təzad təşkil etmiş (Rütubət), bəzi hallarda isə heç bir xüsusi hal nəzərə alınmamışdır (Kəhrizov, Yarpız və s.).

Dissertasiyanın IV fəslı «Mir Jəlalın bədii əsərlərinin sintaktik-üslubi xüsusiyyətləri» adlanır: Ədəbin bədii əsərlərində üslubi sintaksis normativ sintaksisə qarşı durmur, onlar mətndə vəhdət təşkil edir və bir-birini tamamlayır. Üslubi sintaksisdə sin-taktik vahidlərin emosional-ekspressiv xüsusiyyətləri, üslubi injə-likləri, onların yaratdığı məna çalarları öyrənilir.

Bu fəsilə Mir Jəlalın bədii əsərlərində spesifik üslubi xüsu-siyyətləri ilə diqqəti jəlb edən təkrarlar, xitablar, monoloq və dialoqlar, sadə və mürəkkəb jümlə növləri tədqiqatə jəlb edil-mişdir.

IV fəslin «Mürəkkəb jümlənin üslubi xüsusiyyətləri» adla-nan beşinci yarımfəslində tabesiz mürəkkəb jümlələrin üslubi xü-susiyyətləri tədqiq edilmiş və məna əlaqələrinə görə qruplaş-dırılmışdır:

1. Zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb jümlələr. Zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb jümlənin komponentlərində təsvir edilən ha-disə, hərəkət eyni zaman çərçivəsində baş verir¹. Məsələn: Qar-ğalar qoja çinarların başında çırpınır, bəjəklər kölgəliklərə dolub səslənirdi («İstifadə»); Musiqi durmadan çalınırdı, adamlar da o tərəf bu tərəfə hərəkət edirdilər («Mərkəz adamı»); Döşəmənin taxtaları jırıldayır, şüşələr tərpnir, kənardakı stol titrəyirdi («Tə-zə toyun nəzakət qaydaları»).

Göründüyü kimi, yazıçı hadisələrin təsvir olunduğu zaman çalarlarının obrazlı, dəqiq ifadəsi üçün zaman əlaqəli tabesiz mürə-kəb jümlənin işlənməsini məqsəduyğun bilmişdir.

2. Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb jümlələr: Jümlə-lər sadə və mürəkkəb fikirlərin əsas ifadəçisidir. Bəzən sadə jümlə-nin verə bilmədiyi effekti mürəkkəb jümlə verir. Mir Jəlal da çox vaxt sistemli şəkildə, ardijil baş verən, bir-birini tamamlayan, izah edən hadisələri tabesiz mürəkkəb jümlələrlə ifadə etmişdir. Bu

¹ Абдуллаев А., Сейидов Ы., Щясянов А. Мцасир Азərbayайъан дили. Синтаксис. IV ъилд. Бақы, Маариф, 1972, с.344.

məqsədlə daha çox aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb jümlələrə mürəjət edilmişdir: Qapılarındakı inəyin yay, qış ağır zəhmətini çəkmişdi: çəmənlərdən ot qurtarana qədər onu otarırdı («Qaymaq»). O da məlumdur: kəlağayılı qadın Ehtiramı sizə tanımaq, həm nəvəsi ilə fəxr etmək, həm də sizin Bakıya qayıdandan sonra Ehtiramı tapıb əhvalatı danışmağınızı xəyalında arzulayır («Ehtiram»). Azərbaycanlıların gözəl bir misalı var: jüjəni payızda sayarlar («Yolumuz hayanadır»).

Verilmiş jümlələrdən birincisi xəbər, ikincisi mübtədanın, üçünjüsü təyinin aydınlaşdırıldığı tabesiz mürəkkəb jümlələrdir.

3. Səbəb-nətiyə əlaqəli tabesiz mürəkkəb jümlələrdə birinci tərkib hissədəki hal-hərəkət səbəbi sonrakı tərkib hissədəki iş, hal, hərəkət isə ondan alınan nətiyəni bildirir, əsasən, iki tərkib hissədən ibarət olur¹. Mir Jəlalın bədii əsərlərində səbəb-nətiyə əlaqəli tabesiz mürəkkəb jümlələrdən kifayət qədər istifadə edilmiş, bu jümlələrin maraqlı nümunələri yaradılmışdır: O mənə murdar bir jənəzə kimi göründü, üz-gözümdən nifrət yağdı («İstifadə»); Stəkanlar döyüşdü, şaqqaşaraq göyə qalxdı («Təzə toyun nəzakət qaydaları»).

Bu jümlələrin ikinci komponentində təsvir olunan iş, hərəkət birincidə ifadə edilən hadisənin, işin nətiyəsini bildirir.

4. Ardijilliq əlaqəli tabesiz mürəkkəb jümlələr tərkib hissələrdə ifadə olunan hərəkətlərin bir-birinin ardınca, sistematik surətdə ijrə edildiyini bildirir²: Toz basmış, çarıq bağı ilə sarıqlı bir kağız boxcası çıxartdı, açıb bir-bir baxdılar («Göz»).

Mir Jəlal yalnız sadalama intonasiyası vasitəsilə bağlanan tərkib hissələrdəki hərəkətin şüurlu şəkildə bir-birinin ardınca ijrə edildiyini diqqətə çatdırmaq üçün ardijilliq əlaqəli tabesiz mürəkkəb jümlələr yaratmışdır.

IV fəslin beşinci yarımbaşlığında, II bölmədə «Tabeli mürəkkəb jümlələrin üslubi xüsusiyyətləri» tədqiq etmişdir:

Yazıcının yaradılığında mübtədə budaq jümləli tabeli mürəkkəb jümlələr daha çox işlənmişdir. Javan oğlana elə gəldi ki, günəş göylərin yuxarı qatından enib gəlmiş, lap ona yaxınlaş-

mışdır («Bir gənjin manifesti»); İlk dəfə idi ki, Sadıq kişi oğlunun, əziz-xələf oğlunun səmindəki həzin rıqqəti görüb duyur, ürəyinin başı ağrıyırdı (196,245).

Bu jümlələrdə yazıçı baş jümlə vasitəsilə oxujunun diqqətini əsas fikrə yönəltdi, sonra budaq jümlədə həmin fikir oxujuya çatdırılmışdır. Məhz bu jəhətinə görə Mir Jəlal mübtədə budaq jümlələrinin analitik tipindən – baş jümlə əvvəl, budaq jümlə sonra işlənən formasından çox istifadə etmiş, bəzən əvəzlik qəlibdən (baş jümlədə) istifadə edilmiş, bəzən buraxılmışdır.

Mir Jəlalın bədii əsərlərində mübtədə budaq jümlələrinin budaq jümlə əvvəldə işlənən formasına az mürəjət edilmişdir: Kim oxusa, aparıb. Kim getməsə, özü peşman olajaq («Sara»), – jümlələrində bağlayıcı vasitə kimi yazıçı -sa² şəkilçisindən və budaq jümlənin əvvəlində bağlayıcı sözlərdən (kim?) istifadə etmişdir. Müəyyən qədər şərt çaları ifadə etsə də, bu jümlələr mübtədə budaq jümləli tabeli mürəkkəb jümlələrdir. Sadələşdirdikdə: Oxuyan aparıb. Getməyən özü peşman olajaq – variantları alınır. Şərt budaq jümlələrini isə sadələşdirmək olmur.

Yazıcının bədii əsərlərində mübtədə budaq jümləli tabeli mürəkkəb jümlələrin oricinal, qeyri-adi bir növü də diqqətə jəlb edir. Məsələn,

Yetim də, məlum şeydir ki, zəif olar, jilz olar, bəjarıqsız olar («Bir gənjin manifesti»). Badam, ömründə ilk dəfə idi, jamaat arasında danışdı, hökumət işlərində iştirak edirdi («Nənin hünəri»), – jümlələrində baş jümlələr budaq jümlələrin üzvlərinin arasına artırılmış, fikir janlı xalq danışq dilində olduğu kimi, daha təbii, daha emosional ifadə olunmuşdur. İkinci jümlədə bağlayıcı da (ki) ixtisar edilmiş, poetik yük intonasiyanın üzərinə düşmüşdür. Ümumiyyətlə, ixtisarlər mürəkkəb jümlə strukturunda daha asan reallaşır və fikrin ifadəsini yüngülləşdirmək məqsədi daşıyır.

Mir Jəlalın bədii əsərlərində xəbər budaq jümlələrindən digər budaq jümlələrə nisbətən az istifadə edilmiş və baş jümlənin əvvəldə işləndiyi formaya üstünlük verilmişdir: İkinci odur ki, fəhlələrin, kəndlilərin içinə girmək lazımdır («Dirilən adam»); Xahişimiz budur ki, “Qonaqpərəst”, “Dost görüşü” və “Vijdan əzabı” hekayələrindən alınan təsir haqqında arada-bərədə danışılmasın («Qonaqpərəst»).

¹ Абдуллаев А., Сейидов Й., Шясянов А. Мцасир Азярбайған дили. Синтаксис. IV ылд. Бақы, Маариф, 1972, с.345.

² Йеня орада, с.245.

Bu və digər nümunələrdə baş jümlələrin xəbəri “odur, budur” kimi əvəzlik qəliblərlə ifadə edilərək diqqət əsas məsələyə yönəldilmiş, “ki” bağlayıcısı ilə budaq jümlə baş jümləyə bağlanmışdır. Jümlələrin ümumi məzmununda məqsəd, xahiş, məsləhət, arzu çalarları ifadə edilmişdir.

Tamamlıq budaq jümləli tabeli mürəkkəb jümlələrdə «budaq jümlələri baş jümlənin feli xəbərini tamamlamağa xidmət edir və tamamlığın suallarına cavab verir»¹. Ədibin yaradıcılığında bu tip jümlələr işlənmə xarakterinə görə diqqəti jəlb edir. Məsələn: Qoy bilsinlər ki, neçə xəlvət dərələrdə tülkü bəydir; Bekara tapşırıd ki, tonqalı evin dalında, təndir başında yandırın; Donuz oğluna min dəfə demişəm ki, danışma («Dirilən adam»).

Nümunə göstərdiyimiz hər bir jümlə tamamlıq budaq jümləli tabeli mürəkkəb jümlədir, baş jümlə əvvəl, budaq jümlə sonra işlənmiş, budaq jümlələr baş jümləyə “ki” bağlayıcısı ilə bağlanmışdır. Lakin bu jümlələrin üslubi funksiyaları müxtəlifdir. Birinci jümlədə arzulama, yəqinlik, ikinci və üçüncüdə isə əmr, hökm çaları ifadə edilmişdir.

Təyin budaq jümləli tabeli mürəkkəb jümlələrdə budaq jümlə baş jümlələrin təyini yerində çıxış edir. Baş jümlənin mübtədasına, tamamlığına, ismi xəbərinə aid olur, çox vaxt baş jümlə budaq jümlədən əvvəl işlənir².

Heç sağ olmasın belə jan ki, əməyinin məhsulunu itə-qurda verəjək («Bostan oğrusu»); Mərdan Hacı İbrahimxəlilə bir aş bişirdi ki, qiyamətədək dadı damağından getməz («Bir gənjin manifesti»), - jümlələrində budaq jümlə baş jümlədən sonra işlənmiş, “ki” bağlayıcısı və intonasiya ilə baş jümləyə bağlanmışdır. Baş jümlələrdə isə uyğun olaraq bəzən əvəzlik – qəlib (belə, bir) işlənmiş, bəzən buraxılmışdır. Birinci jümlənin baş jümləsində həm də söz sırasının pozulması və təyin ediləjək üzvün baş jümlənin sonuna keçirilməsi, ikinci jümlədə baş jümlənin xəbərinin inkarda işlənməsi yolu ilə baş və budaq jümlələrin ümumi axınında bir ahəngdarlıq yaradılmışdır.

¹ Абдуллаев А., Сейидов Й., Шясянов А. Мцасир Азярбайган дили. Синтаксис. IV ылд. Багы, Маариф, 1972, с.367.

² Йеня орада, с.373.

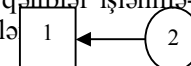
Zərfliyin məna növləri müxtəlif olduğu üçün zərflik budaq jümlələrinin də müxtəlif növləri yaranır və onların hər biri rəngarəng üslubi xüsusiyyətləri ilə diqqəti jəlb edir.

Mir Jəlal bədii əsərlərində zaman budaq jümləli tabeli mürəkkəb jümlələrin budaq jümlə əvvəldə işlənən modelindən daha çox istifadə etmişdir. Bunun əsas səbəbi odur ki, bu tipli jümlələrdə elə ilk andaja oxujunun diqqəti hərəkətin icra edildiyi zamana jəlb edilir. Belə budaq jümlələrdə zaman çaları daha güclü olur.

Bəy sözünü bitirməmişdi ki, başına ağır bir zərbə endi («Dirilən adam»); Mən bu sualı yoğurub, xamır kündəsi kimi hazır etməmişdim ki, bir də gördüm Səadət xanım məni qujaqladı («İstifadə»); Zəmini başa getməmişdi ki, birdən-birə torpağın islandığını, hər yerdən kölgələrin çəkilib getdiyini duydu, - jümlələrin quruluşu modelinə uyğundur.

Məqsəd budaq jümləli tabeli mürəkkəb jümlələrin hal-hərəkətin məqsədini bildirir, baş jümlədən çıxan nə məqsədlə? (nə üçün? nədən ötrü? niyə?) suallarına budaq jümlə cavab olur. Onun xəbəri arzu-iltizam şəkli ilə, yaxud da bu mənanı verən əmr şəkli ilə ifadə olunur¹.

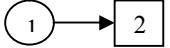
Səltənət çox çalışdı ki, bu təsadüfi ərindən gizlətsin («İlhamin anası»); Salam Kirovabad torpaq şöbəsinə teleqram vurdu ki, Səriyyə Abdullayevanı üç günlüyə evlərinə buraxsınlar («Salam»);

Məqsəd budaq jümləli tabeli mürəkkəb jümlələrin, əsasən, iki tipi işlənməkdədir. Baş jümlə əvvəl işlənir, budaq jümlə baş jümləyə “ki, ta, taki” bağlayıcıları ilə bağlanır. Baş jümlədə isə qəlib kimi “ona görə (ki), onun üçün, o məqsədlə sözləri işlənə də bilər, işlənməyə də bilər. Mir Jəlalın əsərlərindən götürdüyümüz nümunələrdə, görüldüyü kimi, bu jür əvəzlik – qəliblər işlənməmişdir, lakin onları artırmaq mümkündür. Jümlələ modelindədir.

Ədibin bədii əsərlərində işlənməmiş məqsəd budaq jümlələrinin ikinci tipində budaq jümlə baş jümlədən əvvəl işlənir və ona “deyə” bağlayıcısı ilə bağlanır².

¹ Абдуллаев А., Сейидов Й., Шясянов А. Мцасир Азярбайган дили. Синтаксис. IV ылд. Багы, Маариф, 1972, с.416.

² Абдуллаев А., Сейидов Й., Шясянов А. Мцасир Азярбайган дили. Синтаксис. IV ылд. Багы, Маариф, 1972, с.420.

Qadınların nalə-nifrin səsləri eşidilməsin, hiss edilməsin deyə, Nəşət əfəndi yasovullara təkrar-təkrar əmr verirdi («Bir gənjin manifesti»), - jümləsinin quruluşu şəkildədir.

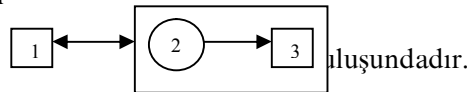
Səbəb budaq jümlələrində budaq jümlə baş jümlədə işra olunan iş, hal, hərəkətin səbəbini bildirir: Ağ əppəyi yaxın qoy-mur ki, çiyrimişəm, iyrenmişəm («Dirilən adam»); Mirzə Abbasqulu, sən çox xoşbəxtsən ki, dil bilirsən («Yolumuz hayana-dır»); Ərbab bu dəfə ona görə (qapını) döydü ki, özü ilə müş-tərilər gətirmişdi («Məşriq») - səbəb budaq jümləli tabeli mürək-kəb jümlələrdə baş jümlə əvvəl, budaq jümlə sonra işlənmişdir.

Beşinci yarımfəslin «Qarışıq tipli mürəkkəb jümlələrin üslubi xüsusiyyətləri» adlı bölməsində həmin jümlələrin müxtəlif növləri, yaranma yolları və üslubi jəhətləri araşdırılmışdır.

I. Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb jümlələr: Olduqca zəngin quruluşla malik olan tabesiz mürəkkəb jümlələr daha çox iki tər-kib hissədən ibarət olur. Lakin tədqiq etdiyimiz bədii əsərlərdə is-tər obrazların, istərsə də müəllifin dilində üç, dörd və daha çox komponentdən ibarət olan tabesiz mürəkkəb jümlələrdən istifadə edilmişdir. Təhkiyənin təbii alınması üçün yazıçı qarışıq tipli mü-rəkkəb jümlələrə üstünlük vermişdir.

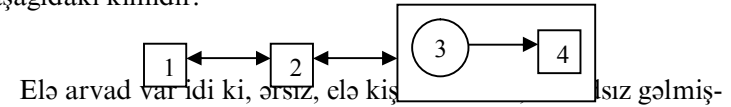
Qolları kürəklərinin altında əzilir, topuqlarını dirək qırır, ayaqları göyə sarı dik dayanıb kötək gözləyirdi; Qatırlar dağa dırmaşdıqca yol qısalır, dağlar ujalır, şəhər və bütün aran yerin dibinə çökür, ayaq altında qalırdı. Burada ədavətdən bir körpənin – südəmərin başı kəsildiyi üçün bulaq batmış, yaxın olan kənd dağılmış, quşlar da köçmüş və dərə ilan, əcdaha yuvası olmuşdu («Dirilən adam»), - jümləsində isə dörd komponent vardır.

Mir Jəlalın bədii əsərlərində qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb jümlələrin bir qrupu iki komponentdən ibarətdir ki, bunlardan birincisi sadə, ikinci komponent isə tabeli mürəkkəb jümlədən düzəlmişdir. Rəis və böyük adamlar gəlib ötdükə ona baxajaqlar, xoşları gəlməsə, qulağından tutub qovajaqlar («Dirilən adam») – jümləsi

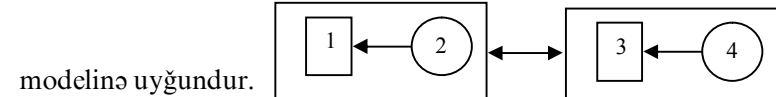

İki komponent arasında tabesizlik əlaqəsi olsa da, ikinci komponent şərt budaq jümləli tabeli mürəkkəb jümlədir.

Bundan bir ay möhlət alağ, mən zamına götürürəm, borjunu yerinə yetirməsə, bir də kahılıq eləsə, mən vijdənən məsul («Dirilən adam»). - verilmiş jümlə üç komponentdən ibarətdir. Bu komponentlərdən ikisi sadə jümlə, üçünjü isə şərt budaq jümləli tabeli mürəkkəb jümlədir. Jümlənin sxem-modeli isə aşağıdakı kimidir:

Elə arvad var idi ki, ərsiz, elə kişi ərsiz gəlmiş-di («Təzə toyun nəzakət qaydaları»), - jümləsi iki tərkib hissədən ibarətdir. Hər bir tərkib hissə ayrılıqda təyin budaq jümləli tabeli mürəkkəb jümlədən ibarətdir. Jümlənin quruluşu:

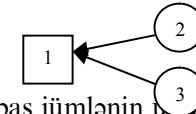
modelinə uyğundur.

II. Mir Jəlalın bədii əsərlərindəki qarışıq tipli tabeli mürək-kəb jümlələri iki qrupda ümumiləşdirmək olar: 1. Budaq jümləsi çox olanlar; 2. Baş jümləsi çox olanlar.

Bu jümlələrdə komponentlər müxtəlif jür birləşmişdir:

1) Komponentləri paralel birləşənlər: Bir tərəfdən də qor-xurdu ki, Fətişoğlu onu qabaqlayıb jeyranı soruşar, işin üstü açıla bilər («Bir gənjin manifesti»).

Verilmiş səbəb budaq jümləli tabeli mürəkkəb jümlənin baş jümləsini iki budaq jümlə izah edib aydınlaşdırır. Budaq jümlələr isə baş jümləyə paralel şəkildə birləşmişdir:

Ədibin əsərlərində bir baş jümlənin bəzən dörd budaq jümlə ilə aydınlaşdırıldığı və budaq jümlələrin paralel şəkildə baş jümlə ilə bağlandığı qarışıq tipli tabeli mürəkkəb jümlələrə də rast gəlirik.

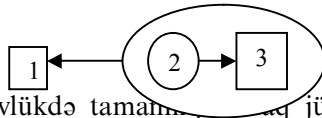
2) Komponentləri ardijıl birləşənlər: Mir Jəlalın bədii əsə-rlərində baş və budaq jümlə qütündən ibarət olan tabeli mürək-kəb jümlələrdə bəzən istər baş jümlə, istərsə də budaq jümlə qüt-

bü özlüyündə baş və budaq jümləyə parçalanır və komponentlər ardijil şəkildə əlaqələnir:

Qədir görürdü ki, bu qaranlıq, qarışıq yerlərdə dövlət qulluğunda çox şeydən yadırgasa da, yalnız bu duyğunu, ailə məhəbbətini itirməmişdir («Dirilən adam»); Fikirləşirdi ki, onu dama basanda qıraqda durub üzünə tüpürsəm, başına bir qapaz salsam, nə olardı («Dirilən adam»); Gülgəz düşündü ki, babam oxumaq bilməsə də, yaqın məktəbə getmişdir («Gülgəz»).

Verilmiş misallarda iki qütb – baş və budaq jümlə qütbü var. Budaq jümlə isə özlüyündə baş və budaq jümləyə bölünür. Bu jümlələrin quruluşu

modelinə uyğundur.

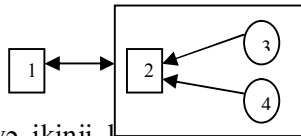

Hər üç jümlə bütövlükdə tamamlıq budaq jümləli tabeli mürəkkəb jümlə olsa da, budaq jümlələr birinci və üçüncü jümlədə qarşılaşdırma budaq jümləli, ikincidə isə şərt budaq jümləli tabeli mürəkkəb jümlədən təşkil olunmuş və uyğun olaraq qarşılaşdırma və şərt çaları ifadə edilmişdir.

3) Mir Jəlal komponentləri qarışıq şəkildə bağlanan qarışıq tipli tabeli mürəkkəb jümlələrdən də müxtəlif üslubi məqsədlər üçün istifadə etmişdir. Bu jümlələr də baş və budaq jümlə qütbündən ibarət olur, lakin onları təşkil edən tabeli mürəkkəb jümlələrdə tərkib hissələr həm ardijil, həm də paralel birləşir.

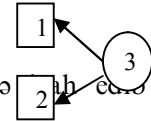
Dərnəkdə oxuyanlar da maraqlanırdılar: güman edirdilər ki, bəlkə bilet gəlib, plakat, kitab gətiriblər («Hikmətdən xəbər»).

Bu jümlə ümumilikdə ikikomponentli qarışıq tipli tabeli mürəkkəb jümlə olsa da, ikinci komponent öz daxilində çoxbudaqlı tabeli mürəkkəb jümlə – tamamlıq budaq jümləli tabeli mürəkkəb jümlə şəklindədir, baş jümlə iki budaq jümlə ilə izah edilib, aydınlaşdırılır. Jümlənin sxemi:

Jümlənin birinci və ikinci komponentləri arasında ardijil, ikinci komponentdə isə paralel birləşmə müşahidə olunur. Üslubi jəhətdən isə bu jümlədə güman, şübhə çaları ifadə edilmişdir.

Mir Jəlalın bədii əsərlərində bir neçə baş jümlənin bir budaq jümlə ilə izah edildiyi qarışıq tipli mürəkkəb jümlələrə də rast gəlirik. Bu jümlələrdən, əsasən, dərəcə, şərt, zaman çalarını dəqiq ifadə etmək məqsədilə istifadə edilmişdir. Məsələn, Həyat o qədər dəyişmişdir, mədəniyyət doğrudan kəndilinin məişətinə o qədər yeriməmişdir ki, uşaq kitabsız ev təsəvvür edə bilmir («Kimya tələsir»), – jümləsində yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dərəcə və şərt çaları diqqətə çatdırılmışdır. Jümlənin sxemi:

şəklindədir. İki baş jümləni bir budaq jümlə ilə aydınlaşdırmışdır.

Belə zəngin dil vahidlərindən istifadə üslubi məqamlarda, ən injə mətləbləri bəzən açıq-aşkar, obrazlı bir şəkildə, bəzən də mətnaltı mənə ilə işlətmək sənətkardan yüksək yaradıcılıq qabiliyyəti, obrazlı təfəkkür, xalqına, onun dilinə, adət-ənənəsinə məhəbbət və digər jəhətlərin olmasını tələb edir ki, belə bir obrazlı təfəkkür, qeyri-adi istedad, yaradıcılıq pafosu Mir Jəlalın üslubunun spesifik jəhətləri idi.

Mir Jəlalın bədii əsərlərin dil və üslub xüsusiyyətlərini araşdırarkən aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1. Yazıçının istər iri həjmlı romanlarının, istərsə də həjmindən asılı olmayaraq, bütün hekayələrinin dilində işlətdiyi hər bir sözdə, ifadədə, jümlədə aşılana dərindən fikirlər olduqca sadə, anlaşılıqlı səmimi bir dildə öz əksini tapmışdır: sadəlik, səmimilik, təbiilik, poetizm, lirizm bu əsərlərin ən səjiyyəvi xüsusiyyətləridir.

2. Ədibin bədii əsərlərinin dili, əsasən, iki mənbədən qidalanmışdır: xalq danışığı dilindən – folklorlardan və klassik ədəbiyyatdan. Sözdən, onun təsir güjündən yerli-yerində, düzgün istifadə Mir Jəlalın bədii, obrazlı təfəkkürünün meyarı kimi çıxış etmişdir.

3. Mir Jəlalın bədii əsərlərində səslərin bir-biri ilə ahəngdar uyğunlaşması bu əsərlərin həm estetik jəhətdən gözəlliyini, həm də ifadə edilən fikir və hadisələrin səs çalarının daha təsirli, qüvvətli olmasını təmin etmişdir.

4. Görkəmli yazıçının bədii əsərlərində hər bir sözün konkret üslubi funksiyası var, sözlər təsadüfi seçilməyib, onlar hadisələrin baş verdiyi zaman, dövr haqqında, obrazların görünüşü, xasiyyəti, hadisələrin xarakteri, inkişafı haqqında məlumatın oxu-

juya dəqiq, obrazlı şəkildə çatdırılması vəzifəsini yerinə yetirir. Dil vahidləri mətn daxilində bədiiləşir, ifadə imkanları qazanır, konkretləşir, situativ məna kəsb edir.

5. Mir Jəlal tropların bütün növlərindən geniş və məqsədyönlü şəkildə istifadə etmişdir. Həm xalq dilindən aldığı, həm də özünün yaratdığı oricinal fərdi-situativ məjazzlardan – epitet, mübaligə, təşbeh, litota və metaforalardan üslubi mətləblərin janlandırılmasında istifadə etmişdir.

6. Yazıçı xalqın adət-ənənəsini, məişətini janlandırmaq üçün təsvir etdiyi dövrə aid tarixizmlərdən istifadə etmiş tarixilik prinsipini qorumuşdur.

7. Milli koloriti, mənsubluq çalarını, hadisələrin jərəyan etdiyi ərazini dəqiq təsvir etmək üçün dialektizmlərdən, xüsusilə Qərb və Şərq qrupuna məxsus dialektal leksikadan istifadə edilmişdir.

8. Bir çox hallarda Mir Jəlal əsərin ruhuna, ideyasına uyğun olaraq mövjud morfoloci göstərijilərdən istifadə etməklə yeni üslubi vahidlər – üslubi neologizmlər yaratmışdır: kəndistan, avamstan, hasarça, zahirpərəst, hərbiyəli və başqa sözlər buna misal ola bilər. Doğrudur, belə sözlərin bir qismi ədəbi dilin lüğət tərkibinə keçməyə də, bədii dilimiz üçün üslubi neologizm hesab oluna bilər. Yazıçı güclü satirik – yumoristik effekt yaratmaq üçün stan, pərəst, ja² və s. formatlardan istifadə etmişdir.

9. Yazıçı bədii əsərlərinin adlandırılması məsələsinə məsuliyyətlə yanaşmış, bu məqsədlə müxtəlif priyomlardan istifadə etmiş, bəzən əsəri müsbət qərəmanların (“Hikmətdən xəbər”), bəzən mənfi qərəmanların adı ilə (“Anketov Anket”) adlandırmışdır. Bəzən əsərə verilən ad metonimik xarakter daşımış (“Füzulinin poetik xüsusiyyətləri”, “Zavodun tərcümeyi-halı”, və s.), bəzən ritorik sualla ifadə edilmişdir.

10. Yazıçı bəzən antroponim və toponimlərin etimologiyasını özünəməxsus tərzdə izah etmişdir: Qarınja xanım, Leyli, Vartaşen və s.

11. Bu əsərlərin poetik fonetikasi çox jəlbedijidir. Yazıçı fonetik səviyyədə obrazlılıq yaratmaq, təsvir etdiyi hadisələrin səs çalarını çatdırmaq üçün alliterasiya, assonans, kəkələmə və sözlərin təhrif olunması kimi fonetik hadisələrin gözəl nümunələrini yaratmışdır:

12. Mir Jəlal bədii əsərlərində digər sənətkarlardan fərqli olaraq nəsrin ağırlığını qaldırmaq məqsədilə qafiyəli nəsr parçaları yaratmış, əsərə bir ritm, oynaqlıq, ahəngdarlıq, rəvanlıq vermişdir.

13. Mir Jəlalın satirası əsl xalq satirasıdır. Çünki o, xalqdan ilham almış və xalqa xidmət etmişdir. Bu satiramı xalq azadlıq hərəkatı ilə bağlayan, azadlıq hərəkatının ideoloci mübarizə silahına çevirən də elə bu idi.

14. Yazıçı sintaktik fiqurların üslubi funksiyalarından dəqiq istifadə etməklə əsərlərinin poetikliyi, obrazlılığını təmin etmişdir. Təkrarların, monoloq və dialoqların, jümlə növlərinin işlənmə xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyi müəllifin bədii əsərlərinin səjiyyəvi jəhətlərini əks etdirən əsas keyfiyyətlərdir.

Dissertasiyanın məzmunu çap olunmuş aşağıdakı elmi əsərlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Qız qalası mikrotoponimi haqqında mülahizələr. Xəbərlər. Humanitar elmlər seriyası. Bakı, ADPU, 2006, №1, s.92-97.

2. M.Jəlalın bədii əsərlərindəki bəzi bədii ifadə vasitələri haqqında. «Onomastika» curnalı. Bakı, ADPU, 2007, № 2, s.93-96.

3. M.Jəlalın bədii əsərlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri haqqında. «Onomastika» curnalı. Bakı, ADPU, 2007, № 3, s.97-100.

4. Mir Jəlal Paşayevin əsərlərində «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının izləri. Dil və ədəbiyyat. Bakı, ADPU, 2007, № 5, s.84-85.

5. Mir Jəlalın obrazlı dili. Bakı, Elm, 2007, 10 ç.v.

Rəy: F.e.d. İ.Bayramov. «Mir Jəlalın bədii dilinin tədqiqi». «Onomastika» curnalı. Bakı, ADPU, 2008, № 3, s.268-273.

6. Mir Jəlal Paşayevin bədii əsərlərində adlandırma məsələsi. Onomastika. Bakı, ADPU, 2008, № 1-2, s.23-27.

7. Mir Jəlal Paşayevin bədii əsərlərində təzadın işlənmə xüsusiyyətləri. «Dil və ədəbiyyat». Bakı, BDU, 2008, № 1, s.141-142.

8. Mir Jəlalın bədii əsərlərinin dili haqqında. Dil və ədəbiyyat. Bakı, BDU, 2008, № 2, s.21-22.

9. Nəsr əsərlərində təşbehin üslubi xüsusiyyətləri (Mir Jəlalın əsərləri əsasında). Elmi xəbərlər. Bakı, ADU, 2008, № 2, s.40-43.

10. Mir Jəlal Paşayevin bədii əsərlərində aforizmlər. Mir Jəlalın 100 illik yubileyinə həsr olunmuş konfrans materialları. Bakı, BDU, 2008, s.285-287.
11. Mir Jəlal Paşayevin bədii əsərlərində alınma sözlər – terminlər. Terminologiya. Bakı, AMEA, 2008, № 1, s.52-57.
12. Mir Jəlal Paşayevin bədii əsərlərində metaforaların üslubi xüsusiyyətləri. «Onomastika». Bakı, ADPU, 2008, № 3, s.135-142.
13. Mir Jəlal Paşayevin bədii əsərlərində metonimiyalar. Elmi xəbərlər. Bakı, ADU, 2008, № 3, s.33-36.
14. Mir Jəlal Paşayevin bədii əsərlərində mübaliğə, litota, təzad. Dil və ədəbiyyat. Bakı, BDU, 2008, № 3, s.19-21.
15. Mir Jəlal Paşayevin bədii əsərlərində sözdən istifadə formaları. Elmi xəbərlər. Bakı, ADU, 2008, № 4, s.34-38.
16. Mir Jəlal Paşayevin bədii əsərlərində fonetik dialektizmlər. «Dil və ədəbiyyat». Bakı, BDU, 2008, № 5, s.69-70.
17. Mir Jəlal Paşayevin bədii əsərlərində gülüş yaradan vasitələr. «Dil və ədəbiyyat». Bakı, BDU, 2008, № 4, s.122-125.
18. Mir Jəlal Paşayevin bədii əsərlərində emosional-ekspresiv sözlər. Elmi xəbərlər. Bakı, ADU, 2008, № 5, s.39-42.
19. Nəsr əsərlərində bənzətmələrin işlənmə xüsusiyyətləri. Tədqiqlər. Bakı, AMEA, 2008, № 1, s.132-136.
20. Mir Jəlal Paşayevin bədii əsərlərində onomastik vahidlərin üslubi xüsusiyyətləri (ktematonimlər). «Onomastika» curnalı. Bakı, ADPU, 2008, № 4, s.48-56.
21. Mir Jəlal Paşayevin bədii əsərlərinin dili və üslubu. Bakı, Elm, 2008, 31,5 ç.v. Rəy f.e.n., dos.Q.Rüstəmov. «Yazıçı dilinin təhlili və tədqiqi». «Onomastika» curnalı. Bakı, 2008, № 4, s.229-231. F.e.d. İ.Kazımov. Mir Jəlal işığında yazılmış əsərlər. «Respublika» qəzeti, 19 may 2009.
22. Mir Jəlal: aforizmlər, antroponimlər. Bakı, Elm, 2009, 9 ç.v.
23. Mir Dcalal i Azerbaydcanskiy folqklor. «Molodoy uçeny». Nauçnyy curnal. Çita: İrkutskəə tipografiə, № 2, 2009, s.132-135.
24. Aforizmi Mir Dcalala. Kazaxstan, «Ült taqlımı» (Dostönie näüii), № 3, 2009, s.147.

25. Mir Jəlalın bədii əsərlərində Bakı toponimi. «Onomastika» elmi curnalı. Bakı, ADPU, 2009, № 1, s.36-38.
26. Stilistiçeskie osobennosti antroponimov v xudocestvennix proizvedeniəx Mir Dcalala. «Uçeme zapiski» Tavriçeskoqo Näüionalğnoqo Universiteta im. V.İ.Vernadskoqo. (filoloqiə) Sumoreropom. TNU. 2009, Tom 22 (61) №3. s. 24-30.
27. Mir Jəlalın bədii əsərlərində işlənməmiş ləqəblərin üslubi xüsusiyyətləri. «Onomastika» curnalı. Bakı, ADPU, 2009, №2, s. 15-19.
28. Mir Jəlalın bədii əsərlərində sözyaratma üsulları. Dil və ədəbiyyat. Bakı, BDU. 2010. №3, s. 92-97.
29. Mir Jəlalın «Yolumuz hayanadır» əsərində «Molla Nəsrəddin» və «Fyüzat» ideonimləri. «Onomastika» curnalı, Bakı, ADPU, 2010, №1, s.57-60.
30. O stilistiçeskiy funküiəx vidov predloceniə po üeli viskazivaniə v xudocestvennix proizvedeniəx Mir Dcalala. «Xəbarşı vestnik», (ser.filoloqiçeskaə), Kazaxstan, KNU im.Alğ-Farabi, (130), 2010. s.20-33.
31. Stilistiçeskie osobennosti prostoqo predloceniə v xudocestvennix proizvedeniəx Mir Dcalala. Gpiçeskiy tekst: problemı i perspektivı izuçeniə. Materialı III Mecdunarodnoy nauçnoy konferenüii, PQLU. Pətiqorsk, 2010, 17-19 noəbrə. s.44-45.
32. Mir Cəlalın bədii əsərlərində monoloq və dialoqların üslubi xüsusiyyətləri. Terminologiya məsələləri, Bakı, AMEA, 2010. s.97-107.
33. Mir Cəlalın bədii əsərlərində ahəngdarlıq yaradan bədii vasitələr. Dil və ədəbiyyat. Bakı, BDU, 2010, №5 (76). s.39-43.
34. Mir Cəlalın bədii əsərlərində işlənməmiş terminlərin üslubi xüsusiyyətləri. «Terminologiya məsələləri». Bakı, AMEA, 2009. s.47-51.
35. Mir Cəlalın bədii əsərlərində təkrarların üslubi xüsusiyyətləri. Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XV Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, BDU, 2011. II. s.105-108.
36. Stilistiçeskie funküii vidov predloceniy po üeli viskazivaniə. (na osnove xudocestvennix proizvedeniy Mir Dcalala). Materialı mecdunarodnoy nauçno-praktiçeskoqo kon-

ferenüii. «Sovremennā tōrkoloqiā: napravleniā razvitiā i aktualniē problemī» 17-18 maā. Almatı. 2011. s.357-360.

37. Bədii əsərlərdə personajların nitqi. Nitq mədəniyyəti və terminologiyanın aktual problemləri. Respublika elmi konfransı-nın materialları. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı, 2011. s.128-132.

38. Reçğ personaca v sisteme normativnoy stilistiki (po proizvedeniəm Mir Dcalala). Əzık, kulğtura, gtiket v sovremen-nom poligtničeskom prostranstve. Nalğçık, 2011, s.121-125.

39. Mir Jəlalın bədii əsərlərində antroponim yaradılığđ. Pe-daqoci Universitet xəbərləri. ADPU, Bakı, 2011, №4, s.219-222.

40. Stilistiçeskie osobennosti əzıkovıx ediniü (na osnove tvorçestva Mir Dcalala). Məcdunarodnā nauçno-teotiçeskaā konferenüiā. Alğ-Farabi Kazaxstan. 2012. 20 fevralğ. s.40-42.

Q. Quseynova

**ƏZIKOVİE İ STİLİSTİÇESKİE OSOBENNOSTİ
XUDOCESTVENNIX PROİZVEDENİY
MİR DCALALA PAŞAEVA
REZÖME**

İzuçenie əzıka xudocestvennix proizvedeniy iqraet znaçi-telğnuō rolğ kak v opredelenii periodov razvitiā xudocestvennoqo əzıka, tak i v izuçenii otnoşeniy mecdu narodnim i literaturnım əzıkom i druğıx voprosov. Nesmotrā na to, çto literaturniy əzık, v tom çisle i sovremenniy azerbaydcanskiy literaturniy əzık, əvlətsə sovokupnostğō razliçnix stiley, on beret svoe naçalo iz xudocestvennoqo əzıka. S gtoy toçki zreniā izuçenie əzıka xudocestvennix proizvedeniy sostavləet vacnoe kolğūo v obhem izuçenii naşeqo xudocestvennoqo əzıka i aktualiziruet izuçenie əzıkovıx i stilistiçeskiç osobennostey xudocestvennix proizvedeniy otdelğnix pisateley. Ne vozmocno predstavitğ obhuō kartinu urovnā razvitiā literaturnoqo əzıka sovremennoqo azerbayd-canskoqo əzıka ne issledovav xudocestvennix proizvedeniy M.Dcalala s toçki zreniā əzıka i stilā.

Dissertaüiā sostoit iz vvedeniā, çetirex qlav, zaklōçeniā i spiska ispolğzovannoy literaturı.

Vo vvedenii obosnovivaetsə vıbor temi, eē aktualğnostğ, opredeləōtsə üeli i zadaçi issledovaniā, eē nauçnā novizna i metodoloqiçeskaā osnova, daētsə xarakteristika stepeni razra-botannosti temi, ukazana teoretiçeskaā znaçimostğ rabotı, apro-baüiā eē nauçnix poloceniy.

V pervoy qlave pod nazvaniem «Metaforiçeskaā sistema xu-docestvennix proizvedeniy Mir Dcalala» obsucdaōtsə metafo-riçeskie vidi, k kotorım velikiy pisatelğ bolğşey çastğō obrahalsə na protəcenii vseqo svoeqo tvorçestva, sozdanne pisatelem individualğno-stilistiçeskie metaforı, gpitetı, metonimiā, sravnenie, qıperbola i litotı, teoretiçeskie misli obosnovivaōtsə obrazüami, iz eqo proizvedeniy.

Vtoraā qlava nazıvaetsə «Stilistiko-leksiçeskie osobennosti xudocestvennix proizvedeniy Mir Dcalala» i na osnovanii

primerov razjäsnoťsə stilističeskie osobennosti apelativnix i onomastičeskix ediniü.

V tretğey qlave dissertaüii obobhenı novie stilističeskie ediniü, sozdanıe pisatelem morfoloqičeskim i leksiko-semantičeskim metodom, morfoloqičeskie priznaki -lı⁴, -lar², -xana, -parast, -ıdci, -xor, i.t.d privlekaet vımanıe, obrazovanie pisatelem leksiko-semantičeskim metodom v osnovnom antroponimov, osnovannıx na primerax (Qumaş, Buxaxlı, Durmuş, Qöldiev i t.d.), i aktivnostğ pri gtom suhestvitelğnix, prilaqatelğnix, çislitelğnix i qlaqolov.

V dannoy qlave avtor dissertaüii takce rassmatrıvaet stilističeskie osobennosti sinonimov, antonimov, aforizmov i druqix semantičeskix ediniü.

V çetvertoy qlave qovoritsə o stilističeskix osobennostğax takix sintaksičeskix ediniü, kak povtorenie, monoloq i dialoq, o raznix vidax predloceniy v zavisimosti ot üeli i postroeniə, postroena sxema privlekaõhix vımanıe svoey interesnoy strukturoy slocnix predloceniy smeşannoqo tipa.

V zaklõçenii privodətsə itoqi issledovaniə, daētsə obobhenie osnovnix vivodov i polocenii dissertaüii.

H.HUSEYNOVA

LINGUISTIC AND STYLISTIC FEATURES OF ART WORKS BY MIR JALAL PASHAYEV

SUMMARY

Learning the language of literary works play main role not only on defining development periods of literary works but learning of relations between national and literary language and other problems. Although, literary language – modern Azerbaijan literary language are the language aggregated different styles, and takes its beginning from the literaru language. And from this point of view learning literary language of literary works, made the main connecting on general learning of our literary language and apated study of linuistic and stylistic features of literary works of different writers.

It was impossible to expalin the scenery ore the increasing level of modern azerbaijan language without of the main view of M.Jalal's literary works.

Scientific research consist of introduction, four chapters, summary and the list of cursing literature list.

Introduction explain the source of investigation, scientific innovation, aim and duty, methods, scientific and practical importance is reflected in generalized form.

The I chapter which named “Metaphoric system of. Mir Jalal's literary works” were discassing metaphoric kinds, on which the great writer clealed his expressions, activity, individual-stylistic metaphor, epihet, metonymy componion, hyperbole, and litotes, theoretical thanplits were based on examples given from his works.

The II chapter which named “Lexical stylistic features of Mir Jalal's works” explained lexical and onomastic on examples and investigated unigue features.

There were given new stylistic units, establistng by morphological, lexial, semantic ways of writer and morphological sigus as li⁴, lar², xana, parast, ici, xor using frequently in the formation of them which were generalized and based on the

samples, establishment of antroponyms (Gumash, Buklakhli, Durmush, Baldiyeva and others) mainly nouns, adjectives, numerals, verbs were taken into attention. Besides these it was showh semantical units of synonyms, anthonims, aphorisms and others.

On the IV chapter it was shown ways of using syntactical units such as repeating monologue and dialogue, stylistic features of the different types of sentences according their purpose, structure which takes great attention.

The research conclusion was presented the result of searching was given state of seaching.

**MİNİSTERSTVO OBRAZOVANİƏ AZERBAYDCANSKOY
RESPUBLİKİ
BAKİNSKIY QOSUDARSTVENNIY UNİVERSİTET**

Na pravax rukopisi

QADCAR GMİN KIZI QUSEYNOVA

**ƏZIKOVİE İ STİLİSTİÇESKİE OSOBENNOSTİ
XUDOCESTVENNIX PROİZVEDENİY
MİR DCALALA PAŞAEVA**

10.02.01 – Azerbaydcanskiy əzık

AVTOREFERAT

**dissertaiiii na soiskanie uęenoy
stepeni doktora filoloęeskix nauk**

Baku – 2012